

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ
ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

УДК 3+94

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој

Година IV, број 3

Главни и одговорни уредник
Љубиша Митровић, професор емеритус

Уредници

Ема Миљковић Бојанић (историја и култура)
Милорад Божић (регионални развој и сарадња)
Драган Тодоровић (друштвена питања и социологија)

Секретар редакције
Ивана Божић Миљковић

Редакција

Зоран Арацки, Ненад Благојевић, Вихрен Бузов (Бугарска), Данијела Гавриловић, Зоран Димић, Златко Жоглев (Македонија), Ана Коцић, Александар Лучинеску (Румунија), Јордана Марковић, Божо Милошевић, Весна Милтојевић, Борис Попиванов (Бугарска), Данијела Поповић, Иван Цветановић, Урош Шуваковић

Савет

Председник: Горан Максимовић

Чланови: Невил С. Арачиге Дон (САД), Јован Базић, Никола Божиловић, Вјекослав Бутиган, Зоран Видојевић, Срђан Вукадиновић (Црна Гора), Владимир Вулетић, Николај Генов (Немачка), Петре Георгиевски (Македонија), Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Жунић, Ђокица Јовановић, Вјеран Катунарић (Хрватска), Јонут Којокару (Румунија), Брацо Ковачевић (Босна и Херцеговина), Мирјана Крстовић, Тодор Куљић, Горан Максимовић (председник Савета), Љубинко Милосављевић, Петар-Емил Митев (Бугарска), Љубиша Митровић, Павел Ољхов (Русија), Думитру Отовеску (Румунија), Миливоје Павловић, Васил Проданов (Бугарска), Александар Растовић, Предраг Симић, Драгана Стјепановић Захаријевић, Дарко Танасковић, Синиша Таталовић (Хрватска), Абидин Темизер (Турска), Сергеј Флере, Хараламбос Цекерис (Грчка), Иван Цвитковић (Босна и Херцеговина), Валентин Шаленко (Русија)

Ниш 2018.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Година IV/3

Ниш 2018.

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Vol. IV, Number 3

Editor-in-Chief

Ljubiša Mitrović, Professor Emeritus

Editors

Ema Miljković Bojanić (history and culture)

Milorad Božić (regional development and cooperation)

Dragan Todorović (social issues and sociology)

Technical Secretary

Ivana Božić Miljković

Editorial Staff

Zoran Aracki, Nenad Blagojević, Vihren Bouzov (Bulgaria), Danijela Gavrilović, Zoran Dimić, Zlatko Žoglev (Makedonija), Ana Kocić, Alexandar Luchinescu (Romania), Jordana Marković, Božo Milošević, Vesna Miltojević, Boris Popivanov (Bulgaria), Danijela Popović, Ivan Cvetanović, Uroš Šuvaković

Council

President: Goran Maksimović

Members: Neville S. Arachchige Don (USA), Jovan Bazić, Nikola Božilović, Vjekoslav Butigan, Zoran Vidojević, Srđan Vukadinović (Montenegro), Vladimir Vuletić, Nikolai Genov (Germany), Petre Georgievski (Macedonia), Dragoljub B. Đorđević, Dragan Žunić, Đokica Jovanović, Vjeran Katunarić (Croatia), Ionut Cojocar (Romania), Braco Kovačević (Bosnia and Herzegovina), Mirjana Kristović, Todor Kuljić, Goran Maksimović (President of Council), Ljubinko Milosavljević, Petar-Emil Mitev (Bulgaria), Ljubiša Mitrović, Pavel Olhov (Russia), Dumitru Otovescu (Romania), Milivoje Pavlović, Vasil Prodanov (Bulgaria), Aleksandar Rastović, Predrag Simić, Dragana Stjepanović Zaharijevski, Darko Tanasković, Siniša Tatalović (Croatia), Abidin Temizer (Turkey), Sergej Flere (Slovenia), Charalambos Tzekeris (Grčka), Ivan Cvitković (Bosnia and Herzegovina), Valentin Shalenko (Russia)

Niš 2018.

University of Niš
Faculty of Philosophy

BALKAN SYNTHESSES

JOURNAL FOR SOCIAL ISSUES, CULTURE
AND REGIONAL DEVELOPMENT

Vol. IV, Number 3

Niš 2018.

САДРЖАЈ

Nikola Vožilović TEZE O KONSTANTINOVIĆU: DUH PALANKE U SAVREMENOJ KULTURI SRBIJE	11
Драгољуб Б. Ђорђевић Драган Тодоровић САХРАНА ШАБАНА БАЈРАМОВИЋА И ОКО ЊЕ (Преплитање политике и религије)	29
Slobodan Miladinović DRUŠTVENA STRUKTURA I MODERNIZACIJA IDENTITETA VLASNIKA REGISTROVANIH POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTAVA	55
Мая Русева МОДЕРНИЗАЦИЈАТА В ПОЗНАВАТЕЛНАТА КУЛТУРА	77
Витан Стефанов ЕВРОПЕЙСКИТЕ ЦЕННОСТИ В КРЪГА НА ПРОТИВОРЕЧИВИ ПРАКТИКИ	89
Bisera Jevtić NAGRADA I KAZNA – MODIFIKATORI PONAŠANJA I ORIJENTACIJE MLADIH	97
Marija Jovanović ИДЕНТИФИКОВАЊЕ ДАРОВИТИХ УЧЕНИКА КАО ПРЕТПОСТАВКА УСПЕХА И ИЗАЗОВ САВРЕМЕНЕ НАСТАВЕ	109

TEZE O KONSTANTINOVIĆU: DUH PALANKE U SAVREMENOJ KULTURI SRBIJE

Rezime

Iz poznatog dela Radomira Konstantinovića pod nazivom *Filosofija palanke* autor je izvukao jedanaest karakterističnih „teza“, po ugledu na Marksovih isto toliko teza o Fojerbahu. Na tome se završava svaka sličnost ova dva autora (ako ona uopšte postoji). Intencija je da se suštinske misli o duhu palanke, karakterističnom za jednu provincijalnu kulturu, sociološki promisle i prenesu u našu sadašnjost, svakodnevicu srpske kulture. U tom smislu, u članku se raspravlja o „nagonu za zatvaranjem“ koji prati duh palanke, o jakom osećanju kolektiviteta, o konzervativizmu karakterističnom za stil palanke, o povezanosti duha palanke sa plemenskom kulturom, a zatim o normativizmu, totalitarizmu, banalnosti i drugim odlikama palanačkog načina života. Moto ovoga dela, sagledan iz ugla prosečnog „palanačina“, može se sažeti u dve rečenice: Mi smo prvorodni i svevremeni i ako neko hoće promenu neka se prilagodi nama, jer – mi smo svet. Svaka aktivnost je suvišna jer ona vodi promenama, a to je krajnje izneveravanje samoga duha palanke.

Aktuelizacijom Konstantinovićeve ideje autor ovoga članka pokušava da pronađe osnovne uzroke tradicionalizacije srpske kulture, koji predstavljaju ogromnu prepreku njene modernizacije – esencijalne saglasnosti sa svetom. Želi se odgovoriti na važno pitanje: Koliko su duh palanke i palanačka svest prisutni u kulturi savremenog srpskog društva? Odgovori na ovo pitanje mogu pomoći otkrivanju prave suštine našeg sadašnjeg bivstvovanja u Srbiji, koja se nikada u potpunosti nije oslobodila naslaga palanačkog duha.

Ključne reči: duh palanke, kolektivizam, tradicionalizam, normativizam, plemenska kultura, banalnost, senzacionalnost, Srbija.

UVOD

Izvestan broj filozofa i teoretičara svrstava delo Radomira Konstantinovića *Filosofija palanke* u sam vrh teorijske misli u Srbiji, uprkos tome što je ono (najblaže rečeno) preskromno predstavljano našoj javnosti. To delo je nekako sklanjano od javnosti poput Pepeljuge koju su skrivali ispod korita da ne bi svoje rivalke ugrozila lepotom. Opet, tumačenja ovoga dela bila su ambivalentna budući da su dolazila iz tabora naizgled nepomirljivih teorijskih i ideološko-političkih struja u Srbiji. Nasuprot onima koji *Filosofiju palanke* smatraju „Biblijom“ antitradicionalizma i nedogmat-skih pogleda na našu kulturnu istoriju, na drugoj strani su se, po Nenadu

---

¹ bonicult@gmail.com

Dakoviću, izdvojile dve oprečne tendencije. Jednoj pripadaju predstavnici kritičke teorije društva u nas (tzv. praksisovci), za koje Konstantinovićevo delo iz jasnih doktrinarnih razloga nije preterano zanimljivo, samim tim što ne pripada marksizmu orijentisanom na budućnost², a drugu čine nacionalisti okrenuti ka prošlosti. *Filosofija palanke* se od svog prvog publikovanja (1969) do dana današnjeg, bavi sadašnjošću što je, smatra Daković, prava tragedija za ovo društvo. Po njemu, postoji jedan izrazit kontinuitet u ideološkim fantazmima komunizma i nacionalizma, ma koliko se oni, spolja posmatrano, razlikuju. Njihova zajednička ideološka matrica sadržana je u istom kolektivističkom obrascu zatvorenog društva (vidi: Jovanović, 2007). U kontekstu plemena kao „zajednice sudbine“, Konstantinović je, rekao bih, na neki način anticipirao fenomen *neo-tribalizma* koji je ušao dobrano u terminologiju savremenih teorijskih (kulturnih) studija (up. Maffesoli, 1995). Naravno, u vreme nastajanja *Filosofije palanke* još smo u stanju klasičnih „plemena u agoniji“ (Konstantinović, 2006: 12), karakterističnih za nerazvijena i tradicionalna društva, dakle milijama daleko od postmodernog koncepta „novih plemena“ kao „zajednice osećanja“.

Zbog svega toga zanimljivo je, čak paradoksalno, da jednu u suštini postmodernu, liberalnu i nemarksističku (nikako anti-marksističku) knjigu stavljamo pod naslov koji (namerno) asocira na Marksove (Marx) *Teze o Fojerbahu* (Marx, 1974). Uprkos apsolutnoj različitosti konteksta Marksovih i Konstantinovićeovih „teza“, postoje niti kritičkog mišljenja koje su im zajedničke i koje ih donekle približavaju. I najvažnije: misli iz *Filosofije palanke* jesu samo povod, a ne krajnja intencija naše analize – one su dragocene u smislu da su svagda aktuelne i da mogu pojasniti savremenost kulturne situacije u Srbiji. Naime, današnja Srbija u najvećoj meri okrenuta je konceptu koji bi se mogao nazvati „sadašnjost prošlog“ (Božilović, 2014: 21). U ovom sociološko-antropološkom eseju izdvojeno je jedanaest teza o kulturi iliti duhu palanke, baš onoliko koliko ih je i Marks izveo kritički razmatrajući filozofsko-materijalističko polazište Ludviga Fojerbaha (Feuerbach).³ Ovde i sada manje ćemo se baviti spekulativno-metafizičkim, tj. filozofskim opservacijama povodom samoga Konstantinovićeovog dela, već pre svega kulturno-sociološkim i etnološko-antropološkim problemima na koje je on ukazao, a koji predstavljaju smetnju modernizacije kulture srpskog društva i emancipacije njegovih građana. Dakle, ne radi se (samo) o novom čitanju *Filosofije palanke* već o aktuelnosti njenih misli i poruka u Srbiji danas. Traži se odgovor na esencijalno pitanje: kako i u

2 Razlike među praksisovcima su nesumnjivo postojale. Jedni su bili skloni apstraktnom mišljenju, drugi su se bavili sasvim konkretnim društvenim problemima, jedni su bili posvećeni „čistoj“ filozofiji, dok su drugi bili verzirani u pojedinim naukama koje su donosile „stručna“ znanja (sociologija, ekonomija, psihologija). Ono što je bilo zajedničko svim praksisovcima jeste da su po svojim uverenjima bili marksisti – humanisti (up. Jakšić, 2014: 91).

3 U *Filosofiji palanke* (pored ovde navedenih) postoji i mnogo drugih teza, poput one o „van-vremenskom mitotvorstvu“ duha plemena (str. 141), o totalitarizmu i njegovom nemirenju sa datim (aktuelnim) jezikom (315) ili teze o „političkom vašaru u režiji dosade“ (150). Ovih jedanaest je, smatram, dovoljno da se uđe u trag glavnim uzrocima dvovekovnih tumananja i posrtanja našeg društva na kulturnoj sceni Evrope. Videti: Konstantinović, 2006).

kojoj meri stanje konzervativnog (netvoračkog) duha utiče na zadržavanje datog društva u prošlosti, i na koji način obespravljenošć subjekta proističe iz jake zatvorenosti društva prema svetu? Odgovori na ovu upitanost vode najvažnijem pitanju: Koliko su duh palanke i palanačka svest prisutni u kulturi savremenog srpskog društva?

Pošto se *Filosofija palanke* ima smatrati knjigom o srpskoj sadašnjosti, „teze“ izvučene iz ovog dela sa dubokomislenim i dalekosežnim porukama poslužiće nam da promislamo aktuelnu kulturnu, socijalnu i političku situaciju Srbije, sa namerom da kulturu srpskog društva situiramo na mapi moderne evropske kulture. Još jednom, analogije Konstantinovićeovih i Marksovih misli su površinske, asocijativno-anegdotske i nemaju nikakvu zajedničku ideološku konotaciju.

TEZE

1

Palanka je naša sudbina.

2

Duh palanke ovaploćen je u nagonu za zatvaranjem (strahu od sveta).

3

Za održanje duha palanke neophodna je pasivnost (konzervativizam).

4

U stilu palanke oličeno je jako osećanje kolektiviteta (duh jedno-obraznosti).

5

Kao tipičan duh tradicionalizma, palanački duh snažno se protivi vremenu.

6

Život je rutina, a svaki preobražaj smrt.

7

Duh palanke rođen je iz plemenske kulture (i *vice versa*).

8

I čovek i Bog zatvoreni su u normu.

9

Banalnost je prvo načelo ništavila.

10

Svet je senzacionalan jer je palanka nesenzacionalna (banalna).

11

Iskustvo nam je palanačko.

AKTUELIZACIJA I EKSPLIKACIJA TEZA

14

Ad 1. Sociologija ne istražuje sudbinske zakone niti smatra da oni postoje. Ona ne priznaje fatalizam niti veru kao objektivno merljive činioce. Međutim, sociolog ne može ostati slep pred činjenicama određenih kultura na Balkanu u kojima pitanja sudbine, proročanstava, predskazanja i praznoverja imaju ulogu oblikovanja nacionalne svesti i identiteta. Takvi iracionalni, afektivni i mistični faktori najčešće su indukovani od strane autoritarnih vlasti i političkih vođa, opsenara i silnika koji tim putem, za sopstvene interese, manipulišu javnošću. U tom smislu Konstantinović navodi čuvenu mantru promotera palanačkog duha da je *palanka naša sudbina* i naš (zao) udes. Njome se opravdava nepromenljivost naše društvene situacije, a posebno uzaludnom smatra se svaka praksa koja ide u susret promenama i značajnim preokretima. Duh palanke pokušava da ovaj udes preobrazi u svoju privilegiju time što će zaboraviti istoriju i ovekovečiti se u samom sebi, rečju – ostati s onu stranu vremena. Vreme je, veli autor, s druge strane brda, tamo gde počinje „haos apsolutno-otvorenog sveta“ (Konstantinović, 2006: 5). Pošto je Srbija naša palanka, naš svet koji „nije ni selo ni grad“, onda naš duh izmiče vremenskoj određenosti i „zaboravljen od istorije“ postaje, kako izgleda, naša sudbina. Tako je bilo pre (sada više od) dvesta godina, tako je i danas.

Biti palančanin znači biti uklopljen u kolektivni obrazac, pristati da budeš ne subjekt već „objekt okamenjenog sveta“ i jednom za svagda rešiš pitanje svog individualiteta i identiteta (Božović, 2002: 34). Slobodan Jovanović je imao druge terminološke alternative za ono što je Konstantinović zvao duhom palanke, a jedna od njih prepoznatljiva je kao *duh čaršije*. Vlasnik toga duha iliti stila života opsednut je materijalističkim vrednostima, apsolutno nezainteresovan za ugled i „moralnu nadmoćnost“ koju sobom nosi kultura. Duh čaršije dovodi do „kvarēja naravi“, a jedan od njegovih vidljivih znakova je i pojava *poluintelektualca*, „čoveka koji je uredno, pa čak možda i s vrlo dobrim uspehom svršio školu, ali u pogledu kulturnog obrazovanja i moralnog vaspitanja nije stekao skoro ništa“. Tom „diplomiranom primitivcu“, koji nije „omekšan kulturom“ školska diploma poslužila je samo kao „ulaznica u krug inteligencije“ i dala mu preterano visoko mišljenje o sebi samom (Jovanović, 2005: 50–52).

Na ovaj način je Jovanović pisao o našem nacionalnom i kulturnom obrascu „između dva rata“. Znanje i iskustvo nas uveravaju da su ta pravila kulturnog i moralnog života postojala u Srbiji i pre tih ratova, a postoje i danas. Naravno da je danas sve to dobilo savremenu i sofisticiranu verziju, ali, kako bi se reklo prepoznatljivim srpskim žargonom – sve je to isto, samo u drugom pakovanju. Savremeni poluintelektualac je progresivniji od svog pretka – da bi diplomirao, on danas i ne mora da ide u školu! Partokratija kao oblik vladavine je toliko napredovala da je pripadnost partiji na vlasti postala ulaznica za dobijanje raznoraznih diploma. U poslednje vreme čak diploma srednje škole postaje nedovoljna. Sada je postalo „in“ biti master nečega, dok najambiciozniji (čitaj najnezajajljiviji) postaju doktori nauka. Reč je o lažnim doktorima jer su takvi ljudi ili završili lažne fakultete (najčešće privatne) ili su „na protekciju“ dobili doktorske diplome. Teško

da bi Jovanović bio ponosan na svoje potomke, od kojih većina pripada najvećoj partiji i živi u prestonici koja je ništa više do jedna velika palanka iliti čaršija. Spisak osobina koje se mogu pripisati „mentalitetu naših ljudi“ postaje kompletniji ako se ovde navedenim pridodaju *inaćenje* kao sklonost da se nešto uradi na svoju ruku bez obzira na štetnost postupaka, pa i njihovim poraznim ishodom (Jovanović 2008: 111), te *udvorištvo* (podaništvo) i laskanje kao udvorička strategija prema vlastima i vlastodršcima, zarad lične koristi (Jovanović, 2008: 186–187).

Imajući u vidu ukorenjenost i kontinuitet ovakvih kulturnih obrazaca i stilova života u Srbiji, Konstantinović je bio u pravu kada je konstantovao da je palanka naš usud.

Ad 2. Kada je autor *Filosofije palanke* pisao o „nagonu za zatvaranjem“, on je aludirao na to da u palanačkom svetu postoji tipičan palanački duh u kome vlada neopisiv *strah od sveta*. Od silnog straha Srbija ne može prekoračiti sopstveni prag. Njen duh se protivi otvaranju, navodno, zbog raznoraznih svetskih sila i nepravdi, usmerenih prema oduzimanju njenih nacionalnih posebnosti. U stvari, dodajem, strahuje se od poređenja sa svetom: patimo od kompleksa da neko nije pametniji od nas, ili lepši, ili hrabriji, ili kreativniji... U „svetu idealno-zatvoreno“, u apsolutnoj samoci i izuzetosti od drugih, mi smo sami sa sobom, sigurni u sebe poput kraljice pred ogledalom iz bajke o Snežani i sedam patuljaka – tu smo i najpametniji, i najlepši, i najjači. U svetu palanke ispoveda se „religija zatvorenosti“, kompatibilna samotnom društvu. U toj religiji je vrhovnik bog jedinstva, a antitetička sila zatvorenom svetu je apsolutno-otvoreni svet kao „zlo apsolutne otvorenosti“. Nema zemlje u kojoj taj duh nije moguć, pa otuda pitanje: ne znači li da, ako je svet *palanački*, i palanka isto tako nije *svetska* (Konstantinović, 2006: 5–6)?

Zbog „nagona za zatvaranjem“ („izuzimanja iz vremena“, „straha od sveta“) naš život ovde i sada kreće se u koordinatama goreopisanog sveta palanke. Konstantinović je još u kasnim šezdesetim prošloga veka anticipirao (da izbegnem reči predvideo ili proreкао) taj naš račji hod, pogubnu retradicionalizaciju, nacionalnu aroganciju, ksenofobiju, egoizam i provincijalizam. Palanačka kultura kao kultura izolovanosti od sveta ima poznatu i dobro uhodanu putanju: palanački duh – nacionalizam – nacizam. Taj „duh jedno-obraznosti“, udružen sa „duhom gotovog rešenja“, rezultuje jakim osećanjem kolektiviteta (sociološki nivo) ili sabornosti (religiološki nivo) i predstavlja opšte mesto današnje kulturne situacije u Srbiji, ma koliko se ona trudila da se prikaže u drugačijem svetlu (Božilović, 2014: 113). To je ona barbarogenijska, antievropska i antisvetska Srbija kakvu Konstantinović i poklonici građanske, tzv. Druge Srbije, nisu podržavali. I nije nikakva uteha, a još manje opravdanje to što Srbija nije usamljena u svojoj nacionalističkoj pohoti. Balkan je dobro poznat kao mesto u kome se kultura shvata i doživljava kao „tvrđava nacionalnog bića“, kao region „napola civilizovan“, čija se nerazvijenost i nedovršenost pretvaraju u njegov ontološki status, u njegovo biće (vidi: Čolović, 2014: 5, 93).

I današnja, postpetooktobarska Srbija živi u strahu – od sveta, od promena, od modernosti, od urbanosti, uređenosti i još kojekakvih drugosti. Taj strah, rekosmo, postoji odvajkada. On je sada dodatno politički pro-

gramiran, proizveden od vlasti i sličan je plamenu koji se vekovima održava zarad opstajanja na vlasti od građana otuđenih vladajućih grupacija. Poznato je da strahovi uvek proizlaze iz nesigurnosti u sebe, a nesigurnost porađa neodlučnost. U našem slučaju: jesmo li za Zapad ili za Istok, za Evropsku uniju ili za Rusiju, za demokratiju ili za autokratiju, za slobodno (otvoreno) društvo ili za centralizam i egalitarizam? Razapeti smo između dva kulturna modela: tradicionalnog (konzervativni) i univerzalističkog (kosmopolitski) uzaludno praveći balans između umišljene duhovne samoniklosti (u kojoj tavorimo) i interkulturnog dijaloga sa svetom (kome, navodno, težimo). Strah i neodlučnost vladajuće oligarhije odveli su nas na treći put široko otvorivši vrata pseudofolklornoj populističkoj kič kulturi (Петровић, 2016: 229).

U iracionalnom, često neopravdanom strahu od sveta, kod nas kao reakcija nastaju odbrambeni instinkti zaštite od samo nama vidljivih opasnosti. U tu svrhu pojavljuju se „čuvari“ tradicije i identiteta. Nekada je to bila plemenska misija mudraca i sveštenika (Gidens, 2005: 67), a danas kod nas na scenu stupaju političari, nacionalističke stranke i razni biznismeni (mahom ratni profiteri). Mešavinom kvazi-političkog i naci-religijskog, kultura društva uvodi se u stanje prividne duhovnosti. Dolazi do tumačenja po kojima se osnovna funkcija kulture sastoji u čuvanju i održavanju tradicije, jezika, običaja, verovanja. Kao kulturni konzervativci i estetski banauzi, gospodari naših života ne shvataju da kultura ne postoji samo radi hermetizacije/konzervacije postojećih vrednosti, već pre svega radi stvaranja atmosfere za stvaranje novih vrednosti, onih koje su u skladu sa savremenim trendovima u svetu. Očajnička potreba za odbranom identiteta (pravoslavlja, ćirilichnog pisma i slično) uvodi kulturne prakse u svet vojne i policijske države koja će nas „braniti“ od stranih uticaja. Koristi se tradicionalistički diskurs po kome je socijalni status individue unapred i strogo fiksiran. Dok promoteri palanačkog duha identitete čuvaju u „kavezima kulture“, u isto vreme savremena demokratska društva dopuštaju igre identitetima i punu slobodu njihovog izbora (Božilović, 2014: 117–118).

Teze o Konstantinoviću sukcesivno se nastavljaju jedna na drugu, a na delu je konzervativni model koji gori od želje za održanjem palanačkog duha u čijoj osnovi leži naš raskid sa svetom.

Ad 3. Zbog nagona za zatvaranjem i straha od sveta našoj Palanci nije preostalo ništa do – pasivnost. Kada sebe izuzmete iz vremena i kada vam prošlost postane dovoljna za življenje u sadašnjosti, onda je prošlost sve: i juče, i danas, i sutra. A za to nisu potrebne niti nove ideje, niti inicijative, delatnost i akcija. Vi imate svoj svet, u vašoj uobrazilji ulepšan, naknadno fetišiziran i jedini za koji znate. Ne trebaju vam ni putovanja, ni nova saznanja, ni saveti raznoraznih stranaca kada ste odabrali da ne izlazite iz vlastite čaure. Čitav univerzum bivstvuje tu, u vašoj Palanci. Jer, vi ste „narod najstariji“.

Oni koji su zatvoreni u *svoj* svet teže da se svet preobrazi u svet palanke – veli Radomir Konstantinović. I poentira: Na toj ideji počiva „stav svesnog konzervativizma, koji se ne zasniva na kritici sveta, na osećanju sopstvene prvorodnosti“. Polazeći od toga, logično je misliti da da se svet odrodio od svoje prvašnje sudbine. Svet je, dakle, odrod a ne ja (up. Kon-

stantinović, 2006: 6). Deluje paradoksalno, ali ispada da se iz nesumnjivo konzervativnog stava rađa palanački duh kao *jedan delatan duh*. On je samo pasivno delatan jer na svoj način, palanački, pokušava da akciji suprotstavi pasivnost. Filozofski rečeno: on jeste i protivni se onome što nastaje. Aktivnost se ne dopušta jer bi time duh palanke bio izneveren, preobražen. Moto ovakvog delanja mogao bi da glasi: Ne sme biti preobražaja! Potrebna je pasivnost, prepuštanje onome što jeste. A to je već svojevrsna delatnost, „jedna negativna delatnost“. Važno je pasivnost shvatiti kao izbor volje, a njen jezik (neradom, nepreduzumljivošću) takođe kao jezik voljnog opredeljenja (Konstantinović, 2006: 6–7). Rođeni u zatvorenom svetu – uvek u zatvorenom svetu.

Palančanin je anticipirao Marksa još dok se ovaj nije ni rodio. I on je o ljudskoj delatnosti mislio najlepše, samo obrnuto od tvorca materijalističke dijalektike. Rečju, kritikujući Fojerbaha, Marks mu je zamerio što ljudsku delatnost nije shvatao subjektivno, kao „predmetnu delatnost“ (teza 1), što nije dopreo do istine da ljudi svojim delanjem menjaju okolnosti (teza 3) i zato što čulnost nije shvatao kao konkretnu, *praktičnu* ljudsko čulnu delatnost (teza 5). Marks je Fojerbaha edukovao tako da izbegne misticizam time što će racionalno rešenje naći u ljudskoj praksi, jer društveni život nije mističan već „bitno praktičan“ (teza 8) (Vidi Marx, 1974: 455–457).

Tumačenje duha palanke proishodi iz idealizma, ali ne onog veberovski racionalnog već mističnog i jedno-obraznog Taj duh održava se isključivo pasivnošću iliti „negativnom delatnošću“. Konzervativistički pogled na svet je jedina garancija da uvek ostanete svoj na svome, da nikad i ništa ne promenite, da se modernizujete tako što ćete se još više tradicionalizovati, da svoju tradiciju branite verom i oružjem, a ne kulturom i prosvetivanjem (suprotno od onoga što govoraše učeni Dositej), da svaku promenu smatrate životno i istorijski rizičnom, a svaki preobražaj izneveravanjem svojih predaka. Na taj način Srbija uspeva, kao retko koja država, da ostane verna precima i zauvek dužna potomcima. Iz toga duha nastala je palanka koja nikad nije izašla iz opanka.

Ad 4. Palančanin je jedan stav i jedan stil – veli Konstantinović. To će reći da on nije pojedinac na personalnom putu. Verniji je palanci nego samom sebi jer se njegova ličnost gubi u opštem pojmu palanaštva. Jako osećanje stila kod palančanina proizlazi iz prejakog osećanja *kolektiviteta*. Sve ovo odlično pristaje duhu jedno-obraznosti koji ima veoma određenu formu. Stilizovan po obrascu kolektivne volje, palančanin je sklonjen u sigurnost opšteg. Sve što je lično (individualno) nepoželjno je i zato je važnije držati se ustaljenih običaja nego biti ličnost. Ukratko: stil je sve, čovek je mnogo manje, a bilo kakva stilska polivalencija je, za palanački duh, čisto otelovljenje kakofonije, „muzika samog pakla“ (Konstantinović, 2006: 7).

Važnost duha kolektivne volje poriče svako „ja“ i ličnu odgovornost. Palanački duh je duh „nad-ja“; on je suprotstavljen svemu individualnom, to će reći originalnom, kreativnom, posebnom. Pojedinac je prolazan, dok je stil nad-smrtan, van-istorijski i protiv-vremen. „Ruka palanačkog duha jedno-obraznosti“ ne priznaje vreme i s gorkim ponosom prihvata udes anahroničnosti i pratećeg siromaštva (Konstantinović, 2006: 12).

Poricanje individualnosti i hipertrofiranje kolektiviteta kao datosti, usuda, projektuje se na plan identitetskog oblikovanja stvarnosti. S obzirom na to da personalni identitet (samoidentitet) podrazumeva postojanje svesti o samom sebi kao različitom od svih drugih, on je neprihvatljiv identitetskom samoviđenju palančanina. *Palanački identitet* (nazvaćemo ga uslovno tako) u srpskom društvu kolektivne volje, duha i iste takve svesti, jeste izdanak, pre svega, etničke identifikacije.⁴ Na nivou kolektivnog identiteta „mi“ se pojavljuje kao izraz partikularne/etničke zajednice. U etničkom kontekstu „ja“ i „mi“ se konstituiše putem našeg isključivanja „drugog“. U multietničkom društvu, u posebnim okolnostima zaoštrenosti međuetničkih odnosa, „ja“ i „mi“ se nalaze u antagonističkom odnosu, kojom prilikom sve što je različito i drugačije postaje neprijateljsko (Golubović, 1999: 80). Na kraju, u tzv. fluidnom društvu, piše Zigmunt Bauman (Bauman), pojedinac se našao „pod opasodom“, a individualnost je upala u mrežu jedne nerešive kontradikcije. Njoj je društvo potrebno i kao „kolevka“ i kao „određenje“. Ko god traga za sopstvenom individualnošću, a pri tom zaboravlja ili ne uzima za ozbiljno tu istinu, suočiće se sa mnoštvom frustracija. Individualnost je zadatak koji društvo individualaca zadaje svojim članovima, a taj zadatak je protivrečan i uistinu ga je nemoguće ispuniti. Biti pojedinac znači biti različit od bilo koga drugog. A baš ti isti drugi („društvo“), od kojih ne možete a da se ne razlikujete, vas podstiču na to da budete različiti (vidi šire: Bauman, 2009: 25–29).

Savremeno srpsko društvo nije napustilo kolektivni kulturni obrazac. Palanka, ne kao geografski pojam već kao stanje duha i način života, idealan je izbor onoga društva koje se prema svetu odnosi sa osećanjima nelagode, straha, odvratnosti i gnušanja, kao prema nečem tuđem, neprikladnom duhu i tradiciji takvoga društva. Srpsko društvo tipičan je primer zajednice koja bi prihvatila svet samo pod uslovom on bude oblikovan po njenoj volji. U Srbiji kao jednoj velikoj Palanci identiteti se doživljavaju kao nešto predestinirano i nepromenljivo, dok se u svetu zapadne kulture i civilizacije zna da je identitet stvar izbora, političke volje, konstrukcije i strategije. On nije skup fatalnih ograničenja, nego pre jedan širok pojas mogućnosti (Čolović, 2014: 26). Eventualnom promenom identitetske strategije, Srbija bi tek stvorila šansu da se pridruži evropskom civilizacijskom krugu, kome za sada samo geografski pripada. U tom smislu ne treba potceniti Drugu Srbiju čije su pristalice opredeljene za evropske integracije i demokratski sistem vrednosti. Međutim, činjenice (konkretno rezultati izbora u Srbiji poslednjih godina) pokazuju da je većinski deo stanovništva prožet duhom jakog tradicionalizma i palanačkog provincijalizma⁵. Stil

4 U vreme kada je napisana *Filosofija palanke* identitet kao fenomen još nije bio diskurzivno zasnovan, niti značajno korišćen u literaturi. Tada su u upotrebi bili pojmovi koji su se odnosili na kolektivna stanja svesti pojedinih društvenih grupacija. Oni su približno obuhvatali sadržaje pojma identiteta (socijalnog, nacionalnog, kulturnog), a imali su različite nazive: duh naroda, nacionalni karakter, kulturni karakter, narodni mentalitet, kolektivna svest ili arhetip.

5 Oštra podeljenost srpskog društva pokazuje da krucijalna pitanja daljeg razvoja Srbije ostaju otvorena i da ima dubinskih neslaganja u suštinskim pitanjima kao što su tranzicija, privatizacija, strane investicije, evroatlantske integracije, pravna država, tržišna privreda i drugo (Stojanović, 2010: 59).

palanke u Srbiji žilavo se opire promenama i pokušajima modernizacije društva.

Ad 5. Kao što je kolektivism drugo (ružno) lice individualizma, isto tako je tradicionalizam lošija varijanta modernizma. Opet, poznato je da kolektivism ide uvek pod ruku sa tradicionalizmom. Nimalo slučajno, Konstantinović smatra da je *duh tradicionalizma* jedan od osnovnih izražaja palanačkog duha. Jedna od bitnih odrednica ovoga duha jeste jako osećanje istorije, koje je u suštini delo van-istorijskog a ne samo neistorijskog (ili protiv-istorijskog) duha. U prvi mah izgleda nelogično, ali palanka se inače gubi u moru nelogičnosti i protivrečnosti. Reč je o sledećem: palanka je „večna“, njen konzervativan duh jeste „duh koji se protivi vremenu“, koji sačekuje budućnost svojom vernošću postojećem, ali koji ima istovetan stav i prema prošlosti. Ovaj anti-istoričan duh hoće prošlost kao svoju potvrdu i zbog toga je odbija. U njemu je najjače osećanje „svevremenosti sopstvenog stila“ u kome on zatvorenost doživljava kao stvar svoje prednosti i, naročito, svoga sopstvenog izbora, a ne kao stvar tuđe osude (Konstantinović, 2006 8–9).

Palanački duh tradicionalizma se najlakše prepoznaje u nacionalnom egoizmu i oholosti jer i duh nacionalizma hrani se i živi od isključivosti i (samo)zatvorenosti. Osećati se „svevremenim“ znači nemati potrebu za promenama, nemati sluha za drugoga, niti „hvataći korak“ sa svetom. I opet asocijacija na Marksa, koji u 11. tezi o Fojerbahu izriče sjajnu i upečatljivu, moglo bi se reći revolucionarnu misao: „Filozofi su samo različito tumačili svet, ali stvar je u tome da se on *izmeni*“ (Marx, 1974: 457). U verziji palanačkih „filozofa“ stav prema svetu i njegovoj promeni mogao bi izgledati ovako: Mi smo prvorođeni i svevremeni i ako neko hoće promenu neka se prilagodi nama, jer – mi smo svet. Svaka aktivnost je suvišna jer ona vodi promenama, a to je krajnje izneveravanje samoga duha palanke. Protok vremena i vremensko distanciranje u palanačkoj verziji najbliži su značenju koje sadrži sintagma *naturalizacija vremena*, a koja pokazuje da u razvoju ljudskog društva/kulture deluju prirodni zakoni (Čolić, 2006: 16).

Idealan izgovor za život izvan vremena i beg od sveta jeste navodni povratak tradiciji⁶. U Srbiji devedesetih smišljen je obrazac koji je demonstrirao umeće postanka svetskom periferijom. Taj kobajagi povratak podrazumevao je povampirenje kvaziepske, mitomanske i folklorne svesti. Suštinski, to je bio jedan, kako bi rekao Ratko Božović, netvorački oblik arhaizacije, anahronizam kao priprema za varvarstva predmodernog društva, besmisleno vraćanje istorije unazad (Božović, 2002: 41–42). Nije čudno što su vlasti tih godina u sankcijama koje nam je nametnuo gotovo sav civilizovani svet nalazile faktore prednosti našeg društvenog razvoja i napretka!? Iz takvog(ne)uma progovorio je naš iskonski duh palanke, konzervativan, beskompromisan, netolerantan, isključiv i nepomirljiv. Tada nam se, veli ovaj kulturolog, dogodio i „uspon banalnosti“: kultura je ta-

⁶ Retradicionalizacija ili revitalizacija tradicionalizma je vidljiva preko oživljavanja prošlosti i istorijskih mitova, favorizovanja kolektivism umesto individualizma, uspostavljanja vrednosti opterećenih sadržajima insitucija iz autoritarnog sistema. Povratak na tradicionalizam po pravilu zaustavlja reforme i modernizaciju društva (Božilović, 2014: 99).

vorila u atmosferi krize koju su pratili mitotvorni nacionalistički delirijumi sa žestokim populizmom; prostaštvo kulturne periferije stiglo je do velikih gradova i ugrozilo krhki urbanitet; u naš život je „umarširao“ ruralni, folklorni duh, a u estetici svakodnevlja dominirali su vulgarnost i mržnja (Božović, 2016: 263).

Koreni našeg shvatanja sveta i nas u njemu su daleki i dubinski. Nije tajna da u Srbiji više od dvesta godina traje borba za modernu državu, a da su nekadašnji problemi vitalni i dan-danas. Ni tada, kao ni danas, Srbija nije bila spremna da primeni reformske poteze razvijenih evropskih zemalja i tako ubrza svoj izlazak iz predmodernog stanja. Nespremnost srpskih zakonodavaca da putem pravnih mera načine inovacioni pomak ka sveukupnoj modernizaciji u suštini je bio doprinos konzerviranju kvazifeudalnih društvenih struktura. Glavnu prepreku modernizaciji srpskog društva predstavljala je dihotomija između stepena razvoja društva i nacionalnog programa. Snagom ideologije, uvek je nacionalni koncept stavljan ispred koncepta razvoja (Stojanović, 2010: 74). Antimodernizacijski talas nije zapljusnuo samo obalu vladajućeg sloja, već je, poput nekakvog cunamija, prekrrio čitavu društvenu strukturu. Faktat je da su i „ljudi iz naroda“ u svoj karakter urezali tipično ropske osobine (poslušništvo, podaništvo, neiskrenost, ulizištvo, te nedostatak empatije za drugog, surovost i nasilništvo). Sve ovo skupa podseća na onog psa koji beznadežno juri svoj rep. Suštinski, Srbija je zatvorila krug i čini se da iz njega nema izlaza.

Danas je na delu lažna evropeizacija srpskoga društva, otvaranje nekakvih poglavlja za pridruživanje Evropskoj uniji, kvazidemokratija i praktično nepoštovanje/nesprovođenje usvojenih zakona – sve to stvara privid razvoja i napretka zemlje i približavanje „evropskom putu“. Tog puta ne može biti dok se on ne iskristališe u glavama ljudi, a pre svih onih koji su na vlasti. Čini se da je elita svesno kočila reformu društva, u strahu od cene koju će platiti promenama. Kod nje je uvek postojala prikrivena strepnja da bi modernizovano, evropeizovano društvo izgubilo patrijarhalni identitet koji je bio neophodan za održavanje „herojskog kodeksa“ (Stojanović, 2010: 57). U društvu palanačkog duha, kakvo je srpsko društvo, tradicionalizam kao okamenjeno stanje palanačke svesti je uvek pobeđivao tradiciju kao riznicu stvorenih vrednosti na kojima je moguće stvarati nove vrednosti. Po svim navedenim parametrima Srbija je i danas pretežno patrijarhalno društvo sa okamenjenim i nepromenljivim kulturnim obrascem. Sledeći podelu Levi-Strosa (Lévi-Strauss) na „topla“ i „hladna“ društva, ona pripada ovom drugom tipu jer nije izložena potrebnim istorijskim i socio-kulturnim promenama (up. Јовановић, 2008: 60).

Za konzervativce je „bolje ništa ne raditi“ nego „nešto raditi“, piše Endru Hejvud (Heywood), jer je taj princip vlastodršcima sigurna garancija za očuvanje poretka (Hejvud, 2005: 78). Njihovo gledište daje pristanak životarenja u baruštini. Individualnost, kreativnost i inicijativa su temeljne odrednice slobode, ali za konzervativce te osobine predstavljaju veliku opasnost jer vode promenama. Stoga je konformistički život prepun privida i lažne sigurnosti. Tradicionalizam, konzervativizam i palanački mentalitet, dakle, nisu srpski specijaliteti. Njih je bilo i biće ih, manje ili više, u svim društvenim zajednicama i svim sistemima. Međutim, za ra-

zliku od drugih oni se kod nas brižljivo neguju i održavaju. Otpor prema inovacijama oduvek je postojao u tzv. primitivnim plemenima. Francuski etnolog Lisjen Levi-Bril (Lévy-Bruhl) je otkrio jedan oblik mržnje kod primitivaca, koji je nazvao *mizoneizam* (mržnja prema novom). Ovu pojavu objasnio je direktnom posledicom konzervativizma i „tiranskog konformizma“ (Lévy-Bruhl, 1998: 305), a ona nije strana ni današnjim društvima, pogotovu onima na Balkanu.

Tradicionalizam i autoritarizam javljaju se kao prepreke modernizacije, i ako je palanački duh uopšte prema nečemu otvoren, onda je to u slučaju ova dva procesa. Srpsko društvo može krenuti putem napretka tek pošto u sebi pobedi monstrume ovih „izama“. Sociološki gledano, tradicionalizmu pripadaju predindustrijska društva sa ustaljenim načinom proizvodnje, nedovoljnom produkcijom dobara, jakim srodničkim vezama i ograničenom prostornom pokretljivošću. Sa kulturološke strane, značenja tradicionalizma karakteriše nekritička svest prema tradiciji i njena instrumentalizacija u političke svrhe, potpuno oslanjanje na prošlost i odbacivanje modernih civilizacijskih ideja (individualizam, lična prava i slobode), zatim forsiranje kolektivističkog duha i slično. Tradicionalna srpska kultura, koja ima seljačko poreklo, teško se oslobađa patrijarhalnog načina života i ostalih naslaga tradicije stečene vekovnim ropstvom u Osmanskoj imperiji (Čupić, 2014: 116–117). I pluralizacija političkog života danas nalazi se pod velikim pritiskom tradicionalizacije koja predstavlja gotovo nepremostivu branu stvarnom uvođenju liberalnih ideja i kulturnih inovacija iz razvijenog sveta. Na nivou čitavog društva – povratak nasleđu tradicionalne kulture (retradicionalizacija) predstavlja prepreku razvoju tržišne privrede, demokratije i struktura civilnog društva (Rot, 2012: 17).

Autoritet i autoritarnost su, takođe, od početka formiranja srpske nacionalne države, predstavljali veliku prepreku promenama i modernizaciji srpskog društva. Pogled u prošlost našega društva pokazuje da je ovde rušena jedna autoritarna idolatrija da bi se još jačom energijom uspostavila druga. Kulminacija autoritarnosti, populizma i jeftine demagogije dostignuta je dolaskom na vlast Slobodana Miloševića, a i danas imamo recidive takvih odnosa u društvu. Aktuelna vlast koristi se pritajenom represijom. Služi se pretnjama i povremenim nasiljem, dok javnu scenu preplavljaju senzacije pomoću kojih se simulira sloboda mišljenja, istupanja, govora i delovanja (Čupić, 2014: 122–123). Dok se Srbija nalazi u triangu: *kolektivizam – tradicionalizam – autoritarizam*, palanka će biti njen vlastiti stil i kulturni izbor, a njeno vreme biće večno.

Ad 6. Palanački duh predstavlja se kao zaštitnički jer nudi sigurnost u sklonjenosti u rutinski stil i stilizovanu rutinu. Ovako izrečena teza čini se rogobatnom i nejasnom dok se ne prodre u njenu suštinu. A ona je u sledećem: palančanin je čist, a svi *drugi* koji su napustili svet palanke su ružni, prljavi i zli. Život je u palanačkom diskursu stvar rutine, koja obezbeđuje sigurnost. Duh palanke ukazuje se kao duh mira i anđeoske čistote, dok je svako tvoraštvo prljavo i rizično. „Između čistote i rutine vlada znak moćne kauzalnosti koja, ponekad, ide do same istovetnosti, tako da bismo o rutini smeli govoriti, pre svega, kao o čistoj rutini a o čistoti kao *rutinskoj čistoti*“ (Konstantinović, 2006: 10).

Svetom palanke vlada kult čistote, kako u stvarima materijalnog okruženja, tako i u sferi ideala moralnih vrednosti. U ekstremno konzervativnom diskursu svaki preobražaj predstavlja izvesnu smrt, propadanje i nečistoću. Da bi se postigao duh *idealno čiste nevinosti* (!?) mora se biti veran svemu što je „staro“ i „starinsko“, svemu što je bilo, što jeste i što treba da traje – da preživi, neprestano čuva, neguje i obdelava. Ako se počne od toga da je jedno-obraznost nevina, onda i povratak u palanku predstavlja povratak u izgubljenju čistotu (Konstantinović, 2006: 10). Sve rečeno poprma religijsku dimenziju. U iskazane istine mora se verovati, u njih ne treba sumnjati, one se ne smeju kritikovati. Palanka nam je podarila život koji ne treba popravljati i menjati. U tom smislu, svest o palanci kao metafori večnosti i čistote ima karakter religijske dogme.

Pošto je palačanin uklopljen u kolektivni obrazac, njegov identitet je unapred određen. Zavisano od palanačkog iskustva i zatvoren u palačački svet, on je definitivno napustio ambiciju da sebe vidi kao subjekta. Stil palanke kao obrazac kolektivne volje navodi palačanina da odustane od traganja za svojom individualnom razlikom, koja bi ga vodila do samosvojnosti kao neponovljive ljudske samopotvrde (Božović, 2002: 35). Ovim činom čovek palanke prihvata život kao rutinu, a svaki preobražaj doživljava kao pretnju i – sigurnu smrt.

Ad 7. Plemensku kulturu Konstantinović nalazi pre svega u odbacivanju stroge individualnosti i preferiranju sistema uopštavanja („Ne umire čovek, već umire čovek X“). Odatle i vernost ka „preživljavanju sopstvenim uopštavanjem“, koja umesto reči ‘čovek’ koristi reč ‘pleme’. Duh palanke, prema tome, izrazito je plemenska tvorevina koja poništavanjem pojedinačnosti vodi stilu kao preživljavanju uopštavanjem. Po njenoj naglašenoj vernosti jedno-obraznom, uopštavajućem stilu kao čistom poricanju svake pojedinačnosti, palanka („čardak ni na nebu ni na zemlji“, „ni selo ni grad“) iskazuje genetsku vezu sa *plemenskim selom*. U tom i takvom „selu“ postoji jak otpor i velika netrpeljivost prema strancima. Klod Levi-Stros je utvrdio da se nije bez razloga govorilo kako se „za primitivna društva granice čovečanstva poklapaju sa međama plemenske grupe, izvan koje ona vide samo strance, to jest prljave i grube podljude, ako ne čak i neljude“. Međutim, on upozorava da je jedna od osnovnih funkcija totemskih klasifikacija da razbije tu zatvorenost grupe u samu sebe i pomogne stvaranju pojma koji približno odgovara pojmu čovečanstva (Levi-Stros, 1966: 203). Tu se mogu praviti približne analogije sa nekim današnjim društvima, recimo balkanskim ali i drugim. U vreme sveopšte planetarne komunikacije, veli Božović, mi smo uspeli, uprkos svetskim trendovima, da ispisujemo arhaičnu i plemensku istoriju (Božović, 2002: 41).

Duh palanke kao plemenski duh nema svest o pojedinačnom, niti svest o vremenu. On nadživljava pojedinačnost ili smrt; protivi se svakom pokretu, pa zato stil za njega nije proces, već statičnost. Ipak, mora se istaći da plemenska svest nije bilo koja svest – to je *svest plemena u agoniji*, plemena koje je napustilo sebe i pokušava sebi da se vrati. Pisac kaže da ona ima samu sebe protiv sebe (Konstantinović, 2006: 15).

Elemente plemenske svesti možemo prepoznati i u našoj sadašnjoj kulturi.⁷ Nisu nam strane pojave kao što su mističnost, obožavanje predaka, divinizacija vođe, egalitarnost, mitomanija i praznoverje. Ako plemensku svest, kao slabo diferenciranu, uslovno nazovemo primitivnom (što je legitimno, ali ne i najsrećnije rešenje) onda i o današnjim ljudima možemo govoriti kao o *savremenim primitivcima* (Božilović, 2014: 76). Mnogi postulati Levi-Brila neutemeljeni su i stoga s pravom kritikovani i opovrgavani. On je kod „divljaka“, neopravdano, zapazao nedostatak ideja ili odsustvo razmišljanja, ali u ponečemu je bio u pravu, naročito ako to vidimo i kod naših savremenika i političkih vođa. U Srbiji su, recimo, političari tradicionalističkog, tzv. starinskog kova i dalje skloni da u duhovima vide predmet obožavanja (slavljenje svetaca) i da mrtve pretvaraju u pretke. Veoma aktuelnim se čini kad urođenici koje je ispitivao poznati francuski etnolog kažu: „Naši nas preci vide“. A zatim im se mole jer smatraju da oni predstavljaju više sile. Za sve što je neobično, slučajno, upadljivo i nepredviđeno, oni smatraju kao delovanje okultnih snaga (Lévy-Bruhl, 1998: 65)! U Srbiji se, recimo, i danas nekakvi vidovnjaci, lažni proroci i predskazatelji, poput Tarabića, smatraju prilično pouzdanim prognozerima našeg budućeg razvoja i sudbine. Takozvano Kremansko proročanstvo mnogi doživljavaju ozbiljnije od egzaktnih naučnih rezultata. Ideja da ljudi mogu napredovati samo unutar kulture njihovih predaka predstavlja glavnu karakteristiku romantičarskog nacionalizma XIX veka i, ako je za to vreme bila razumljiva, danas je ona problematična i više nego anahrona.

Ad 8. Filozofija palanke je, po mišljenju Konstantinovića, normativistička i normativna, nad-lična i ne-lična. U palanci je svaka stvar zatvorena u čvrste oblike normativnosti, što se u potpunosti odnosi i na religiju. Međutim, teizam palanke, uključujući i Boga kao vrhovnoga nad-ja, ostaje u sferi racionaliteta, odbijajući svaki intuicionizam. Bog, kao „prvi izvor“, „svevideći“ i „sveznajući“, jeste onaj koji zna, a o kome se ništa ne može znati. Ovde je reč o jednom opštem, normativnom Bogu sa kojim se ne može i ne sme opštiti jer bi lično opštenje s njim značilo otpadništvo od duha palanke. Lično opštenje je mistično i kao takvo nespojivo sa normativno-racionalističkim, zdravo-razumskim, „trezvenim“ duhom palanke. Zbog svega toga je ovaj normativni teizam mnogo više etički nego spekulativno-metafizički. To je, zapravo, jedan *ateizam*, u kome je Bog stavljen u službu palanačkih normi (Konstantinović, 2006: 39).

Zanimljivo je i autorovo viđenje palanke kao *pozorišta normativnosti* u kome se izlaže podsmehu ono što je neuobičajeno, sve do podsmevanja fizičkoj mani. Svojevrsna „tiranija palanke“ ide dotle da se ona ruga ma kakvoj ljudskoj odlici po kojoj se pojedinac razlikuje od drugih. Ismejava se svaka posebnost, svaka različita sklonost koja pojedinca izdvaja iz gomile. U ovome svirepom pozorištu vlada neobuzdani smeh većine sa ciljem da se u mrtvilo duha palanke unese makar simulacija života. Palan-

⁷ Još je tridesetih godina minulog veka etnolog Dinko Tomašić pisao o „današnjim ostacima“ plemenske kulture, o tome da se mnoge pojave u savremenom idejnom, ekonomskom i političkom životu raznih grupa i narodnih zajednica na Balkanskom poluostrvu mogu dovesti u direktnu ili indirektnu vezu sa kulturnim razvitkom iz njihove ranije ili najranije prošlosti (Tomašić, 1993: 889).

ka stvara kulturnu atmosferu u kojoj je čovek glumac ovog alegorijskog pozorišta i tu sudbinu ne može izbeći niko (Konstantinović, 2006. 16–17).

Tako je govorio Konstantinović. No, ova priča o normiranju može se aktuelizovati i dograditi, sociološki prebaciti sa religijskog i estetskog plana na plan čitave palanačke kulture. Kultura kao celina simboličkih formi u mnogim svojim segmentima podleže normiranju. Ono u jednom smislu doprinosi njenom održanju, dok u drugom ugrožava njen integritet i opstanak (види Соколов, 2001: 153–155). Maločas smo videli da je Bog zatvoren u normu, ali i čovek se kao biće kulture potencijalno nalazi u jednom zatvorenom kavezu. To se najbolje može videti na primeru odnosa ljudi prema tradiciji. Sve dok se na tradiciju gleda kao na skup vrednosti, običaja, verovanja i ponašanja koje smo nasledili iz prošlosti, ona je tu da posluži kao uzor, inspiracija ili podstrek na nova stremljenja. U slučaju, pak, da se preko tradicije nameću ideje i vrednosti kao imperativ i isključiva smernica ponašanja, tradicija tada prelazi u normu – ona više ne opisuje već propisuje na koji način se svi moraju ponašati. Sociološki gledano, tradicija presvlači ideje u ideologiju, a ona sama zaogrće plašt tradicionalizma. Kultura prestaje biti forma (simboličkih sadržaja) i postaje norma (obaveznog postupanja).

Najsvežiji primer koji se tiče naopakih odnosa u društvu, onih koji predstavljaju prepreku njegovoj modernizaciji, je fama koja se u Srbiji stvara oko upotrebe, čuvanja i „odbrane“ ćiriličnog pisma. Ministarstvo kulture donelo je Nacrt strategije razvoja kulture sa predlozima koji nas vraćaju daleko u prošlost, diskriminišući i drugo „srpsko“ pismo – latinicu. U Nacrtu se, između ostalog, za izdavače knjiga koji ne objavljuju na ćirilici predlažu kaznene i ucenjivačke mere. Recimo, daju se poreske olakšice za knjige (novine, časopise) koje se štampaju ćiriličnim pismom. Zatim, prilikom otkupa knjiga za biblioteke predlog je da prednost imaju domaća književnost, domaća naučna i stručna knjiga i ostala izdanja štampana ćirilicom. Čak se u državnom finansiranju prevodnih izdanja prvenstvo daje prevodima koji se publikuju na ćirilici?! Time ćirilica prestaje biti jedna kulturna specifika, već postaje imperativ, norma koja se nameće u društvu koje je po svom sklopu višenacionalno i plurikulturno. *O tempora, o mores!*

Ad 9. Po meri zatvorenog sveta kakav je duh palanke subjekt je apsolutno zapostavljen. Stvarnost je za palanku ono što je jedino istinito, objektivno, dakle ne-lično. Priznaje se i hvali „istina“ opšteg, tipskog, prosečnog. Drugim rečima, stvarnost je banalnost, mesto za odricanje od snova, iluzija i želja. Konstantinović u banalnosti vidi prvo načelo ništavila! Shodno „tipičnom infantilnom mazohizmu“ koji predstavlja jedinstveni put duha palanke u ništavilo, pojedinac se odriče sopstva, spreman je na poricanje vlastitog Ja, ličnog identiteta, svega što se može pripisati subjektu (Konstantinović, 2006: 78–79). U vanvremenoj kapsuli, dozvoliću sebi da „slobodnije“ protumačim pisca, palanka ostaje da živi u večnosti, a banalnost joj je potrebna da bi žrtvovanjem pojedinačnog potvrdila ništavilo.

Ništavilo kao aksiom i banalnost kao njegova potvrda nalaze u duhu palanke idealnu atmosferu koja pripada domenu beskonfliktnog načina postojanja. Apsolutna „saglasnost“, kao i apsolutni nametnuti „red“ pripadaju tipičnim oblicima pasivne egzistencije. Jednoobraznost kao jedno

od vladajućih načela duha palanke jeste zaštitni znak poraženog individualiteta. Nekritičko identifikovanje s postojećim vrednostima i uzorima govori o pasivnosti kojom se žrtvuju individualni izbori i raznovrsnost načina čovekovog samopotvrđivanja. Poznato je da bez „konflikta“, „prestupa“ i „prekršaja“ nema kretanja i preobražaja, a uz njih ni slobode, svesti i transcendencije (Božović, 2002: 36–37). Banalnost je tu da ljude brani od dijaloga, razmene mišljenja i kritike jer bi se oni suprotstavili tako željenom ništavilu.

Veoma lucidno i inteligentno je Zlatko Paković ocrtao „krug metamorfoza“ koji je duh palanke, u svom lukavstvu i svojoj prilagodljivosti, u nekoliko poslednjih decenija opisao u Srbiji. Taj duh je krenuo od duha birokratskog socijalizma, preko nacionalističke euforije i ratnohuškackog javnog mnjenja do sadašnje maske kao duha totalne banalnosti. Po njemu, socijalna depresija i zabavljачka banalnost predstavljaju poslednji stadijum duha palanke. Poenta je u tome što je sve ostalo isto samo se promenio „žanr“: donedavno su padale glave, a sada padaju duše (Paković, 2013: XII). Dok je banalnosti biće i palanke.

Ad 10. Nasuprot banalnosti, senzacionalizam se kod Konstantinovića postavlja kao „drugo načelo ništavila“. U takvoj konstelaciji odnosa individualizam se javlja kao opozit „objektivnosti“ banalnog. Zbog toga izgleda da je izlazak iz palanke izlazak u senzacionalno. Rečju, svet je senzacionalan jer je palanka ne-senzacionalna (banalna). Dualizam palanka – svet jeste dualizam na čijim suprotnim polovima stoje obično i neobično, zatvoreno i otvoreno. Banalno je obično (kao svakodnevno), dok je duhovno genijalno (kao senzacionalno). Senzacionalizam počiva na motivu izuzetnosti, na težnji ka izuzimanju od svakodnevnog, i zato je trenutačan i neponovljiv (Konstantinović, 2006: 81–82).

Banalno i senzacionalno se u nekim drugim okolnostima nalaze u drugačijem odnosu. Dok je, primerice, u Konstantinovićevoj kič palanci pojam senzacionalnog oprečan pojmu banalnog, u kič kulturi „opšteg“ tipa ovi pojmovi čine čak nerazlučivo jedinstvo. Kič je, nasuprot avangardi, tvorevina iz reda zatvorenih formi, a kao najčešći atributi kičerske strukture (pored banalnog i senzacionalnog) navode se: standardno, stereotipno, konvencionalno, imitativno, shematičko i dogmatsko (Božilović, 2006: 59). Iz rečenog proizlazi da senzacionalno poprima negativnu konotaciju, u smislu nečega što je bezvredna intriga, tabloidna provokacija i sve ono što je „na prvu loptu“ zapaljivo za javnost. U tom smislu ovi pojmovi jesu sinonimi jedne *par excellence* kič egzistencije.

ZAKLJUČAK

Ad 11. *Iskustvo nam je palanačko* – ova sentenca Radomira Konstantinovića nosi snagu Marksove 11. teze o Fojerbahu, mada je smisaono i suštinski popotpuno različita od nje. Ovom rečenicom, odnosno filozofskom mišlju, naš autor započinje svoju knjigu, a ne bi bilo pogrešno da je njome i završio. Njome je Konstantinović na najbolji (i najkoncizniji, što je kvalitet samo velikih pisaca) način rezimirao sve što čini suštinski život

jednog žitelja palanke shvaćene u smislu nekakvog kulturnog središta.

Palanačko iskustvo čvrsto je ugrađeno u naš kulturni obrazac. Iskustvo nam je prešlo u naviku i tu se za večnost nastanilo. Navika se toliko okamenila da je nikakva moderna (napredna) ideja ne može slomiti. Živimo u XXI veku, globalizovanom svetu i plurikulturnom društvu sa identitetima koji se konstituišu, prepoznaju i čitaju u *mišljenju razlike* (Božilović, 2016: 30). Naš život u kasabi zamenili smo uživanjem u osvetljenim, klimatizovanim i tehnički savršeno opremljenim prostorijama, ali naš duh se gotovo ni za jotu nije promenio. Iskustvo nam je palanačko i ono će takvo ostati sve dok palanku budemo smatrali nacionalno bezbednim utočištem – našim skloništem od sveta.

LITERATURA

- Bauman, Zigmunt. *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2009.
- Božilović, Nikola. *Kič kultura*. Niš: Zograf, 2006.
- Božilović, Nikola. *Kulturno klatno. Ogledi o tradiciji i modernizaciji kulture srpskog društva*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu, 2014.
- Božilović, Nikola. *Ogledi o popularnom*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu, 2016.
- Božović, Ratko. *Dominacija i otpor*. Beograd: Čigoja štampa, 2002.
- Božović, Ratko. *Molitva osame*. Beograd: Čigoja štampa, 2016.
- Čolović, Ivan. *Rastanak s identitetom*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.
- Čolić, Snježana. *Kultura i povijest*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2006.
- Čupić, Čedomir. "Tradicionalizam i autoritarizam kao prepreke modernizacije društva u Srbiji". U *Antropološka teorija i društvena praksa: na tragu istraživačkog iskustva Zagorke* Golubović, uredila J. Đurić, 115–127. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2014.
- Gidens, Entoni. *Odbegli svet: kako globalizacija preoblikuje naše živote*. Beograd: Stubovi culture, 2005.
- Golubović, Zagorka. *Ja i drugi: antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika, 1999.
- Hejvud, Endru. *Političke ideologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.
- Jakšić, Božidar. "Paradoks beogradske 'praksis grupe'". U *Antropološka teorija i društvena praksa: na tragu istraživačkog iskustva Zagorke* Golubović, uredila J. Đurić, 83–103. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2014.
- Jovanoviћ, Bojan. *Пркос и инат*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2008.
- Jovanović, Milica. "Fantazije zatvorenog društva". *Danas* 17–18 februar (2007): IV.
- Jovanoviћ, Слободан. *Културни образац*. Beograd: Стубови културе, 2005.

- Konstantinović, Radomir. *Filosofija palanke*. Beograd: Otkrovenje, 2006.
- Lévy-Bruhl, Lucien () *Primitivni mentalitet*. Beograd: PlatΩ, 1998.
- Levi-Stros, Klod. *Divlja misao*. Beograd: Nolit, 1966.
- Maffesoli, Michel. *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Societies*. London: Sage, 1995.
- Marx, Karl. “Teze o Fojerbahu”. U K. Marx i F. Engels, *Dela*, tom 6 (red. B. Živojinović), 455–458. Beograd: Prosveta, 1974.
- Paković, Zlatko. “Metamorfoze duha palanke”. *Danas* 17–18. Avgust (2013): XII.
- Петровић, Драгослав Б. *Сабор трубача у Гучи: јуче, данас, сутра*. Ниш: Нишки културни центар, 2016.
- Rot, Klaus. *Od socijalizma do Evropske unije*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2012.
- Соколов, Е. В. *Културологија: огледи из теорија о култури*. Београд: Просвета, 2001.
- Stojanović, Dubravka. *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Peščanik, 2010.
- Tomašić, Dinko. “Plemenska kultura i njeni današnji ostaci”. *Društvena istraživanja* 2, 6 (1993): 889–906.

Nikola Božilović

THESES ON KONSTANTINOVIĆ: THE SMALL-TOWN SPIRIT IN THE CONTEMPORARY SERBIAN CULTURE

Summary

From Radomir Konstantinović’s famous work entitled the Small-Town Philosophy, the author draws eleven characteristic “theses” after the same number of Marx’s theses on Feuerbach. And that is where any similarity between these two authors ends (if there is one to begin with at all). The intention is to sociologically rethink and transfer the essential thoughts on the small-town spirit, characteristic of a provincial culture, to our present, the everyday Serbian culture. In that sense, the paper discusses “the impulse to close in” that accompanies the small-town spirit, the strong feeling of collectivity, the conservatism characteristic of the small-town style, the connection between the small-town spirit and tribal culture, followed by normativism, totalitarianism, banality and other traits of the small-town way of life. The motto of this work, observed from the viewpoint of an average “small-towner”, can be summarized by two sentences: We are firstborn and eternal, and if someone wants to change something they should better adjust to us, since – we are the world. Any activity is redundant because it leads to changes, and that is the ultimate betrayal of the small-town spirit itself.

By making Konstantinović’s ideas current, the author of this paper attempts to find the fundamental causes of the traditionalization of

Serbian culture, which represent a huge obstacle on its way to modernization – the essential compatibility with the world. An important question is to be answered: To what extent are the small-town spirit and small-town consciousness present in the culture of the contemporary Serbian society? The answers to this question can facilitate the uncovering of the true essence of our current existence in Serbia, which has never fully liberated itself from the clutches of the small-town spirit.

Key words: small-town spirit, collectivism, traditionalism, normativism, tribal culture, banality, sensationalism, Serbia.

САХРАНА ШАБАНА БАЈРАМОВИЋА И ОКО ЊЕ (Преплитање политике и религије)^{2 3}

Резиме

Сахрана Шабана Бајрамовића, цара ромске песме и једне од најпознатијих српских личности у свету, обављена 11. јуна 2008. године, представљала је сложен чин, онолико колико је био контроверзан и сâм покојник. Била је пример преплитања политике и религије. До дана укопа није се знало да ли ће покојник бити погребен на православном Новом градском гробљу или на муслиманском Циганском гробљу у Нишу. Градски оци су одлучили да то буде на православном гробљу, док је сахрањивање обављено мешањем православних и муслиманских обичаја, што је иначе честа пракса код Рома. Ни присуство београдског муфтије Мухамеда Јусуфспахића није могло то да спречи. Додатни утисак да је дошло и до мешања политике и религије оставило је присуство двојице високих политичара: тадашњег председника Републике Србије Бориса Тадића – православца, и муслимана министра Расима Љајић. Такође је додатну политизацију и полемику изазвао новински извештај са сахране, који је за НИН написао знани српски писац Зоран Ћирић.

Кључне речи: Шабан Бајрамовић, гробље, сахрана, православно-муслимански обичаји, преплитање политике и религије.

СМРТ, КОМЕМОРАЦИЈА

Шабан Бајрамовић је испустио племениту душу после дуже болести у недељу, 8. јуна 2008. године, у Нишком клиничком центру. Вест о смрти хитрином стреле пронела се чаршијом и погодила у срце сваког изворног Нишевљанина, о чему је упечатљиво известио дописник *Политике* Тома Тодоровић (2008а: 14): „Било је тек сат и по иза јучерашњег недељног поднева. Као обично у то време много је оних који седе у нишким кафићима, много шетача централним улицама,

¹ brkab@junis.ni.ac.rs

² Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

³ Рад претходно саопштен на међународном научном скуп „Религија и црква у духовним и социо-политичким променама савременог света“, одржаном на Сребрном језеру 19. и 20. маја 2017. године у организацији Центра за социолошка и антрополошка истраживања и Форума за религијска питања Института друштвених наука из Београда.

парковима, у Градској тврђави у Нишу. Ниједна вест у последње време није толиком брзином прострујала кроз Ниш и ражалостила многе његове житеље. Брзином муње многе је затекла. И исто тако брзо се преносила – од једног до другог Нишлије, од уста до уста... – Умро је Шаби... Само је то било довољно да престану жагор и галама, да се у кафићима и на терасама ресторана и кафана искључи музика. Одједном је завладала чудна тишина. И мир.“

Но тужна вест се убрзано распрострла свом Србијом, балканским земљама и светом. Нема те новине и магазина који о њој није обавестио читаоце, а многи су штампали читаве есеје из пера угледних књижевника, новинара и музичких критичара. Овде је прилика и одговарајуће место да се коначно на српском целовито појаве два *in memoriam*-а која су објављена у угледним листовима Уједињеног Краљевства, у *Индипенденту* и *Гардијану*. Читуље су написали Џон Ласк (Lusk) и Г. Картрајт (Cartwright), врсни журналисти, познаваоци ромског начина живота и музике.

Џ. Ласк:

„ШАБАН БАЈРАМОВИЋ: ‘ЦИГАНСКИ КРАЉ’ СРБИЈЕ

Српски певач Шабан Бајрамовић, познат као ‘краљ ромске музике’, био је најпознатији ромски певач своје генерације, а у поодмаклим годинама на светској музичкој сцени постао је звезда ‘балканског блуза’. Током каријере која је трајала више од четири десетлећа, у којој је написао око 700 песама и објавио више од 20 албума, био је обожаван широм Балкана због својих тужних песама и плачнога, храпавог гласа.

Бајрамовић је био изузетно популаран у Титовој Југославији и међу југославенским иселјеницима у свету, али су ратови на Балкану током деведесетих срушили његову популарност, да би касније уследио повратак с албумом ‘Циганска легенда’ (2001), који га је у позним годинама поновно лансирао на светску музичку сцену као звезду ‘балканског блуза’. ‘Шабан је живио по својим правилима’, каже писац Гарт Картрајт, који је направио интервју с Бајрамовићем за своју књигу ‘Принчеви међу обичним људима’ (2005). ‘Неповерљив према људима из света шоубизниса, који су га без сумње много пута преварили, живео је окружен легендом, познат по хировитом односу према угвореним обавезама, јер је често знао занемарити наступе и турнеје да би певао на месечини на циганским свадбама ако би му био понуђен одговарајући новчани износ.’

Због таквога необузданог и непоузданог понашања био је чак и забрањен на југославенској телевизији, што га је вероватно спречило да постане познатији изван простора Балкана у каснијим годинама живота. Шабан Бајрамовић је живео по својим правилима И поред тога се појавио у Лондону на свом једином наступу у Великој Британији, у мају 2006, остављајући утисак циганског жигола у белом оделу и с наочарима за сунце, које су му скривале лице пуно ожиљака и трагова проживљеног живота.

Други светски рат прекинуо детињство Шабана Бајрамовића, који је, након што је остао сироче, завршио само четири разреда школе, сналазећи се за живот на улици и певајући на ромским фестивалима. Бесан због тога што не зна да пише, што га је спречило да напише

писмо девојци, као 18-годишњак је побегао из војске, зарадивши казну затвора у трајању од пет и по година. Једну годину је провео на злогласном Голем отоку, где је научио да чита и пише, стечући истовремено прва искуства са затворским бендом, што је касније звао својом ‘школом живота’.

По изласку из затвора, Бајрамовић је почео да пева по нишким кафанама и свадбама, а своју прву оригиналну песму ‘Пелно ме сам’ (‘Затворен сам’) снимио је 1964. Брзо је постао ромски идол као фронтмен групе Црна мамба, стекавши репутацију окорелог пијанца, коцкара и човека који ужива у животу, познатог по златним зубима и бројним слупаним аутомобилима.

Бајрамовић је био на врхунцу успеха седамдесетих година, али су га до почетка деведесетих потиснули ‘турбофолк’ и пиратство. Популарност је сасвим изгубио током ратова вођених на Балкану, али му је Драги Шестић, босански продуцент који живи и ради у Амстердаму, успео коначно ући у траг и наговорити га да се врати у студио и сними ‘Циганску легенду’ с извршним неофолк бендом Мостар севдах реунион.

Успех тог албума је резултирао објављивањем поновљених издања као што су ‘Цигански краљ Србије’ (2002), ‘Цигански краљ и пијанац’ (2004) и ‘Херделези: 18 оригиналних песама 1969–1984’ (2007). Бајрамовић је 2004. године имао турнеју по САД-у, а појавио се као гост на албуму своје колегице из Србије Љиљане Батлер ‘Legends of Life’ (2005) и на албуму ‘Queens and Kings’ (2007) румунског циганског дувачког оркестра ‘Фанфаре чокарлија’.

Бајрамовић се појавио у неколико филмова и снимио песму за филм Емира Кустурице ‘Црна мачка, бели мачор’ (1997). Српски редатељ Милош Стојановић о њему је снимио документарни филм ‘Шабан’ у којем је детаљно представљен рад на његову другом албуму који је снимио у Шестићевој продукцији, такође под називом ‘Шабан’ (Lusk, 2008).⁴

Г. Картрајт:

„ШАБАН БАЈРАМОВИЋ

ЛЕГЕНДАРНИ СРПСКИ ПЕВАЧ ПОЗНАТ КАО ‘КРАЉ ЦИГАНА’

Певач Шабан Бајрамовић, који је умро од инфаркта у 72. години живота у свом дому у Нишу, у Србији, био је познат широм Балкана као ‘краљ Цигана’. Он је вероватно најутицајнији музичар из овог региона после Другог светског рата, а његова уметност је могла да парира једино његовом коцкању, тучама, лумповању и одбијању да се повинује било којим правилима. Све то је увећавало његову легенду.

Рођен у јужној Србији, Шабаново детињство је прекинуто ратом у којем су трупе нациста и хрватских фашиста, усташа, масакрирале много југословенских Цигана, а Шабанова прва сећања су бежање и скривање. Смрт његових родитеља га је натерала да се сам сналази за живот.

Регрутован у послератну југословенску војску, неписмени осамнаестогодишњак је дезертирао како би нашао своју девојку и осуђен је на пет година. Прве године дана на Голем отоку, затвору на Јадрану. Касније је причао да је у затвору научио да чита и пише.

⁴ Анонимни интернетски превод с енглеског дотерао и прилагодио Д. Б. Ђорђевић.

Пошто је ослобођен, певао је на свадбама и у кафанама у околини Ниша, а 1964. је објавио свој први снимак, *Пелно ме сам* (Затворен сам). Протагониста песме моли своју мајку да га ослободи из затвора да би видео своју ћерку која се удаје. Његова имагинација и лиричност су га одмах потврдили као предводника нове ромске песме. Током 1960-их и 1970-их Шабанов статус међу балканским Ромима могао је да се упореди са статусом Џејмса Брауна међу Афро-Американцима: музичар који даје глас својој заједници. Певао је на ромском: 'Еј, још једно пребијање од полиције', и ништа није преносило циганско искуство као његов изванредан глас. Инкорпорирао је различите утицаје, укључујући цез и маријаче, у своју музику и освојио је популарност широм Југославије, а и шире, певајући за председника Тита и индијску премијерку Индиру Ганди.

Признање није успело да припитоми Шабана; популарна прича каже да он долази у нишку малу (циганско гето) новим мерcedesом и седа на партију покера. Следећег јутра одлази изгубивши ауто, накит и одело. Шабан је био забрањен на југословенској телевизији 1980-их јер није долазио у заказане термине. Ипак, његов таленат никада није умањен и 1987. глумио је у запаженом југословенском филму *Анђео чувар* и певао је главну тему. Композитор Горан Бреговић је користио Шабанове нумере за филмове редитеља Емира Кустурице који су награђивани наградама у Кану, *Дом за вешање* (1988) и *Подземље* (1995), а он је певао песму за Кустуричин филм *Црна мачка, бели мачор* (1997). Глумио је, такође, у македонском филму *Циганска магија* (1997).

Током грађанског рата Шабан је нестало; постојале су гласине да је умро у сиромаштву, али био је у Нишу, где је чувао голубове, објављивао самосталне снимке и избегавао Милошевићев режим. Босански продуцент, Драги Шестић га је пронашао 2000. године и убедио га да сними албум *Циганска легенда*, који је објављен за холандску компанију *World Connection*; албум је добио међународно признање. Године 2001. интервјуисао сам га у Амстердаму. Турнеја која је пратила албум је отказана пошто је Шабан почео да пропушта концерте; више је волео да пева у југословенским ресторанима у Немачкој за бакшиш, него у концертним дворанама.

Године 2003. отпутовао сам у Ниш да бих га поново интервјуисао за своју књигу *Принчеви међу људима: Путовања са циганским музичарима*. Док је у Амстердаму био неспокојан, код куће је радо причао, хвалећи се да је објавио 20 албума и написао 760 песама и тврдећи да је имао савршен слух још као дете. 'Живот ме је инспирисао да пишем песме', објаснио је Шабан: 'Моја инспирација је живот јер ја сам велики потрошач живота!' Док је Шабаново лице носило ожилјак од ножа из његових несташних дана, одисао је топлим природом.

Шабанова популарност је преживела распад Југославије и уживао је у општебалканском хиту из 2005. године као гостујући певач са хрватским бендом *Cubismo*. Српски документарни филм, *Шабан*, прати његове последње године. Саундтрек, поново у продукцији Драгија Шестића, недавно је објављен у Британији. Његов једини наступ у Британији, маја 2006. у лондонском клубу *Mean Fiddler*, омогућио је немачком продуценту Хенрију Ернсту да сними Шабана као део његовог пројекта 'Циганске краљице и краљеви'. Никада нећу да заборавим како га гледам док седи на кревету у својој малој лондонској хотелској соби, окружен димом цигарете, кашљући, али певајући прелепо.

За собом је оставио своју жену Милицу, четири ћерке и много унучића. Шабан Бајрамовић, кантаутор, рођен је 16. априла 1936, а умро 8. јуна 2008. године“ (Cartwright, 2008).⁵

Нишличићи који су желели да се упишу у књигу жалости могли су то да ураде у уторак, 10. јуна, од 10 сати у холу Народног позоришта. (Ми смо се сутрадан уписали у књигу жалости на Новом градском гробљу, на уласку у капелу – сл. 1)

Комеморативни скуп одржао се у среду, 11. јуна, у 10 часова у холу Градске куће у Улици 7. јула. Ко меморацију и Шабанову сахрану је организовала родна му варош. Скоро до погребa нико са сигурношћу није могао да саопшти на којем гробљу ће бити покопан – тзв. Циганском или Новом градском гробљу – и по којем вероисповедном закону, да ли по муслиманским или православним обичајима. Зато месне новине погрешно обавештавају суграђане: „Шабан Бајрамовић ће истог дана (после комеморације – примедба писаца) у 14 сати бити сахрањен на Ромском гробљу. Сахрани ће присуствовати и београдски муфтија“ (Митровић, 2008: 8).

На комеморацији, којој су присуствовали Шабијева жена Милица и ужа породица, пријатељи и музиканти, културњаци, аутор монографије и чланови нишког руководства, од великана се опростио градоначелник Смиљко Костић (сл. 2 и 3).

Успешном директору негдашњег ДИН-а „Фабрике дувана“, сада погону Philip Morris International-а (PMI), који се баш није снашао у улози нишког градског кмета и у страначким водама – одслужио је „своје“ у апсани – има се шта спочитати због политичког ангажмана, али га се и похвалити због заузимања око испраћаја Бајрамовића на вечни починак. Ево његовог слова: „Много пута до сада окупљали смо се око Шабана због његове музике, његове енергије, њега самог. Данас смо поново ту због њега да му још једном одамо дужну почаст као музичару, композитору, пријатељу и драгом суграђанину. Више од четири деценије својом музиком у људима је будио јединствене емоције. Песме о животу, љубави и проблемима са којима се срећу његови сународници обишле су цео свет. Са истим ентузијазмом певао је обичним људима, али и великанима попут Индире Ганди, Нехруа, Тита и многих других. Дивиле су му се и поштовале га колеге музичари, налазећи у његовој музици инспирацију за своја дела. У животу супруг, отац, деда, на сцени краљ ромске музике, остаће упамћен и као глумац, шаљивџија, драг саговорник и комшија. За њим остаје његова музика коју ће слушати многе генерације, уверен сам, са једнаким дивљењем као што смо чинили ми који смо имали ту привилегију да будемо његови савременици и суграђани. Ниш ће памтити Шабана онако како је он желео – по његовој песми“ (J. C., 2008: 8).

⁵ Превео с енглеског Иван Динић.

ОБИЧАЈИ ОКО УКОПА И ГРОБЉЕ

Да појаснимо извесне недоумице око Бајрамовићеве сахране! Није се знало до крајњег часка где ће бити Цар погребен и под којим адетима: хришћанским или муслиманским. Шале о томе није оставио писани аманет, сем, колико се чуло, да је усмено обавезао фамилију да га упојају у толико вољеном белом оделу и белим ципелама, и да сандук буде заклопљен, што је она испоштвала. И једно и друго није у складу са каноном сунитског ислама, који скоро да стопостотно превагњује у српском простору.⁶ И да не беше „кратке“ муфтијине ценазе, Шаца би био сахрањен, ако је то од икаквог значаја, по православном обреду без опела: обучено тело покојника, начин излагања леса у капели, паљење и врста свећа, цвеће и венци, изражавање саучешћа поред одра, музичка пратња, растанак уз бацање грудве земље после спуштања сандука у раку, присуство жена и девојака дотераних како дотераних...

Тако се догоди да је спровод хришћанско-православно-исламско-сунитски, па нам Цар, као свагда до смрти, још једном демонстрира шта је то интеркултурализам на делу. Његови саплеменици, написасмо отоич (Ђорђевић, 2010: 284), јесу транскултурална и интеркултурална група: „Роми су диван народ и могу нама – народима и националним мањинама у државама расточене Југославије и читавог Балкана – *служити као узор практичног живљења интеркултуралних поставки...* може се казати да су Роми пример етничке групе спремне на културно даривање, на размену, примање и давање. А шта је друго интеркултурализам, ако не размена? Наравно да у Рома такво понашање није било, нити сада јесте, рационално артикулисано и стратешки осмишљено, већ је плод вишесековног живота у окружењу већинских етницитета и култура. Можда је и резултат борбе за голи живот.“

Шабан није претерано марио за веру, нити се вероисповедно декларисао. Неуки људи – таквих је већина у стварима религије – убеђивали би нас на основу његовог имена и презимена да је он припадник ислама, па још активан. Јесте муслиман по конфесионалном пореклу, религији очева и дедова, али је од ислама – као код већине Рома Нишевљана – остало само бледо сећање. Преобраћање, никако наметнуто, већ резултат прилагођавања на преовладавајућу религиозну панораму, наступило је од Титовог вакта, траје до данашњице и своди се на постепено усвајање православног културног обрасца: од давања деци хришћанских имена, преко празновања великих православних празника, до облика упоковања. Разумљиво да се у том процесу преобликовања задржавају извесни муслимански моменти.⁷ Нишки Роми

6 Двоструко занимљиво: елементе супротстављеног крака – шиитског ислама – налазимо у појединим дервишким редовима, које практикују у текијама, чији су најбројнији чланови Роми, поглавито избегли са Косова и Метохије. – Открили смо и проучили неколико ромских текија, тариката и шејхова у нишким насељима, у Београд мали и на Сточном тргу (Ђорђевић and Todorović, 2009).

7 Изврстан пример динамике преображаја и прожимања исламског и хришћанског дали смо у студији о нишкој Зајде Баџи, активном ромском култном месту (Ђорђевић

нису по томе толики изузетак, јер је појава мешања хришћанства и ислама, звана *љараманство*, код ромског национа раширена без обзира где и како обитавао, премда би је требало преиспитати у складу с новијим сазнањима о важности *комбинативне религије* и религијске комбинативности.

Дабоме да се двоумило на којем гробљу да буде Царева вечна кућа: на тзв. Циганском или Новом градском? Насупрот ставу Зорана Ћирића (2008: 36), по којем би изабрао првоспоменуто – „То јесте право место за аутентичну *калаштуру* каква је Шабан био до последњих даха. Што ће рећи, поменуто гробље, затурено негде између Војног аеродрома и лумпенпролетерског насеља ‘Шљака’, у потпуности личи на *Циганско гробље Живојина Павловића*“⁸ – чврсто држим до тога да је исправније и боље да се Шалетова хумка налази на Градском гробљу. Манимо то што га Магични беспотребно ружи изразом „она ђубретарска ледина“, а Миодраг му Живадиновић с правом спочитава⁹ и истакнимо да је оно уређено по свим савременим стандардима, на доступном је окрајку града и, спрам Цареве популарности, омогућава масовну посету, туристички обилазак и претварање Шабиневог гроба у култно место које би се ходочастило.¹⁰ Од тога не би било ништа на Циганском гробљу.

Питање смрти, начина сахрањивања (погребних обичаја), култа гроба и типова гробаља у Рома није узгредно, јер је смрт, између осталог, „и особен друштвени чин, у којем се врхуни множина групних и социјеталних појава, изистинска слика конкретне заједнице и културе, која нам открива ниску, примера ради, економских и класних, слојних и статусних, обичајних и верских, етничких и расних односа“ (Ђорђевић, 2010: 333). Према мојој типологији, искусствено провереној, Роми се сахрањују:

А) на сопственом, тзв. циганском гробљу које је физички одвојено од гробља већинског народа;

Б) на сопственом, тзв. циганском гробљу које је физички спојено са гробљем већинског народа;

В) на гробљу већинског народа; и

Г) на неком другом гробљу ван места живљења.

Начелно разјашњење стања на терену следи логику по којој су из угла интеркултуралног живљења, сем погребана ван боравишта (тип Г), остали типови гробаља (А, Б и В) сасвим легитимни и пожељни.

и Тодоровић, 2017).

8 Грешка у лоцирању. Гробље се налази између Војног аеродрома и тзв. Старе ложонице.

9 „Нисам за било који вид цензуре, али минимум пристојности и уважавања мора постојати. ‘Ђубретарска ледина’ је Ново гробље на ком почивају сви умрли у задњих 30 и више година. Пуно виђених занатлија, лекара, учитеља, домаћина. Ту је сахрањен и мој отац као последњи у низу. За све културе и религије, гробља су света и уважавана места, осим за нашег сарадника“ (Живадиновић, 2008: 5-6).

10 Не претеривати с упоређивањем Грејсленда Елвиса Прислија (Presley), али што да не са спомеником Џима Морисона (Morrison) на париском гробљу „Пер Лашез“.

Утолико, оточ смо записали (Ђорђевић, 2010: 334), „будући оправдано цивилизацијски, конфесионално и инфраструктурално, неће се згрешити и *фаворизовањем измешаног сахрањивања*, уколико таква интеграција не завршава у потпуној асимилацији“. Погреб Ш. Бајрамовића иде у прилог наше ромолошке тезе.

САХРАНА

На испраћају се очекивао долазак Емира Кустурице и Горана Бреговића – послали телеграме – а од Шалетове музикантске феле наочни су били Бобан Марковић, Ацко Незировић и Жељко Самарџић.

Присутнима се обратио и режисер Горан Паскаљевић (сл. 4), потеклом Нишевљанин, киван због малобројности Нишлија: „Ја сам очекивао да ће овде бити 100.000 људи, можда цели Ниш, али ти си једини аутентични геније из овога града и желим ти сретан пут у легенду.“ Да би после покопа, у изјави за локалну штампу (Ј., В. 2008: 8), сасма оправдано још појачао оштрину: „Шабан је велики геније и бојим се да пошто је био човек раскалашног карактера, који обично иде уз генија, да је можда многе људе наљутио. Ниш изгледа још увек није свестан кога је изгубио, а изгубио је јединог великог аутентичног генија који одавде потекао.“

Упоређења ради, малобројни истоплеменици су испратили земне остатке и Есме Речепове Теодосијевски, која је умрла 10. децембра 2016, осам година после Цара. О том несхватљивом непоштовању једне од највиђенијих и најхуманијих Ромкиња у свету,¹¹ драстичнијем него у Шабановом случају, извештава Драгољуб Ацковић (2016: 10) у напису „Есмине досањани снови“: „Плаше ме речи које је на њеној сахрани, онако да само ми чујемо, изустио мој пријатељ, садашњи министар у македонској влади, Неџдет Мустафа. ‘Како би их, ове наше што само лају, а кад треба да дођу као на пример овде, посекао митраљезом.’ У лицу је био блед као крпа, а потом је потамнео. Било му је криво, као и мени, што Есминој сахрани присуствује стотинак скопских Рома и тројица из Србије. Брука је била велика и Неџдет и ја смо то знали. Есме су им била пуна уста, говорио је нервозно Неђа и све се окретао мислећи да ће се још неко од Рома појавити.“

Царевој сахрани је присуствовао и говорио испред одра Касум Цана, самоуки сликар, фотограф и преводилац с ромског језика, спиритус мовенс културних збивања Рома у Хрватској. Довео је малу делегацију загребачких Рома да се опросте од Шабија, који је иначе сарађивао на Цаниним пројектима (кратко је живео: 1968-2011) (сл. 5).

Од Цара су се кратким словом опростили још Зоран Живковић, Д. Ацковић, Дерво Сејдић и Драгослав Михајловић Канаринац.

¹¹ Два пута је номинована за Нобелову награду, 1987. као кандидат Црвеног крста Југославије, а други пут испред Светске организације Рома. Кућу, будући музеј Рома, и целокупну имовину са мужем је завештала Републици Македонији. Била је без породе, али је зато извела на пут преко четрдесеторо деце. Прочитати и „Гардијанову“ цртицу поводом смрти: <https://www.theguardian.com/music/2016/dec/11/esma-redzepova-gypsy-singer-dies-73-macedonia>.

Ивана је Благојевића изостало обраћање, што је за мене и множину било недопустиво с обзиром на његов уплив у Шалетову биографију последње деценије и по.¹²

Лош утисак је поправио долазак председника државе Бориса Тадића (и министра Расима Љаића) који је саопштио буљуку новинара: „Музика и уметност Шабана Бајрамовић спаја српски и ромски народ и својим присуством желим да изразим поштовање неизбрисивом трагу који је оставио његов глас, а да изразим и поштовање према ромском народу.“

Шаби је укопан и уз цену муфтије Јусуфспахића, сина почившег муфтије београдског Хамдије, који је високо ценио Роме и верски бринуо о њима.¹³ Муфтија Мухамед је у међувремену одступио с трона и напредовао у лаичком послању поставши наш опуномоћени амбасадор у Краљевини Саудијској Арабији (сл. 6 и 7).

Ковчег се спуштао у раку уз трубачку банду Драгана Аметовића из Бојника, која је свирала „Белем, ђелем“. Неко је гласно узвикнуо: „Шабане, сретан ти пут у легенду.“ Цар је већ одавно ушао у мит пред којим се треба поклонити.¹⁴

***

Како то бива с оријашима у свакој области људског духа, да све пршти око њих и изазива неспоразуме све до – испада, тако се зби и са Ш. Бајрамовићем. Још му се тело није охладило нити малне слегла земља на хумци, кад оно, најпре, пуче брука око трошкова укопа а, затим, букну свађа између списатеља З. Ћирића и ромског првака О. Балића.

ТРОШКОВИ ПОКОПА

И месец дана од погребана нису били плаћени рачуни у износу од 500.000 динара. ЈКП „Медијана“ је интервенисало код Бајрамовићеве жене Милице и затражило намиривање дуга. Она се узбудила и ипак снашла, тј. сетила да затражи помоћ од Шалетових пријатеља. Друга-

12 Ето сувислог оправдања: „Позвали су ме да и ја говорим поред Шабановог одра, али није било смисла. Помало сам осећао кривицу што нема ни десетине оне публике са Трга и што нисам подсетио градске оце да закупе аутобусе и позову суграђане да организовано одају пошту свом великану. Мада, Шабан то можда не би ни желео. Ионако га 'велика сцена' није привлачила, па би често, уместо серије наступа у великим дворанама, бирао свирку за бакшиш у кафанама“ (Blagojević, 2015: 23).

13 „Ја учим своје вјернике Роме да су они доселили овдје као Муслимани; они су углавном сви дошли као муслимани. Ми овдашњи Муслимани и Муслимани Босне и Херцеговине, и Босанци и Албанци, ми смо примили вјеру од Турака и Рома. Према томе, нису они лоши, они су били најбољи вјерници, по мом мишљењу. Ако су поријеклом са индијског потконтинента, треба знати да су углавном Пакистанци најчврћи муслимани у свијету. Роми су били веома чврсти вјерни на овим просторима. Међутим, и на жалост, у једном временском периоду, они су били третирани као нижа раса, што ислам ни у ком случају не дозвољава. Нема разлике између црног и бијелог по исламском учењу“ (Живковић и др., 2001: 8).

14 „Легенда је дочекала 'Краља Рома' како му и доликује. Није препоручљиво никоме, ни пред ким клекнути и погнути главу. Ипак, када је у питању ромска музика у овом случају треба направити изузетак“ (Beganović, 2012).

ри су прикупили 200 хиљада, остатак је прихватило руководство града да пребаци свом комуналном предузећу. Уплатила супруга, власт пренела паре – али се општинским губи траг, и ето белаја. Градски чиновник Душан Арсенијевић, 4. јула, тврди да је, што се тиче града, тај проблем решен: „Није постојала могућност да новац издвојен у ове сврхе уплатимо породици, нити било ком појединцу. Зато смо средства уплатили Удружењу Рома ‘Амарамо дром’. Шта је после тога било заиста не знамо. Уплата на рачун Удружења Рома извршена је око 20. јуна...“ (Тодоровић, 2008б: 8). Међутим, негде се загубио, данима био недоступан А. Јумеровић, председник дотичног Друштва, и чаршија је брже-боље забрујала: Ето, циганска посла, увек незахвалници, и кад им се да, они би да мало штрпну, „позајме“... Кад, оно, већ сутрадан после написа у „Политици“, господин Аладин намах изникну из земље и покуша да разјасни недоумице. Новци су још код Удружења, трансакција је немогућа док нам госпођа Милица не напише замолницу да јој их дамо. Поучили су нас из комуналног предузећа да ми не можемо да купимо гроб. Донесемо одлуку по Миличином захтеву, одобримо га, трансферишемо паре и она тако постаје власник гробног места: „Пребачено нам је из буџета града 300.000 динара, а Милице Бајрамковић ћемо одобрити за уплату 215.000 динара колико је остало на рачуну. И тиме је са наше стране све завршено и све потпуно чисто, јер смо разлику од 85.000 динара већ уплатили на рачун ‘Србијатуриста’ за обавезе према овом предузећу, такође око сахране Шабана Бајрамковића – каже Аладин Јумеровић...“ (Тодоровић, 2008в: 9). Остаде неразјашњено за шта се утроши тих 85 хиљада и плати рестораторској фирми. Да је и била даћа, и с обичајно три софре, непримерен је то издатак. Сумња остаде – чаршијлије умукосе!

НИН, МАГИЧНИ И БАЛИЋ

„Недељне информативне новине“, српски најстарији и тада сигурно најквалитетнији магазин, будући да је Шабијев укуп био у среду, а оне у четвртак излазе на киоске, биле су привилеговане да прве пласирају репортажу о том тужном догађају. НИН је ексклузивност појачао тако што је за тај одговоран посао анагажовао свог повременог колумнисту З. Тирића, ниновца и Нишлију, Царевог обожаваоца и познаваоца. Магични је, стиснут временском оскудицом, посао обавио на себи својствен начин и у препознатљивом стилу.

Недељник, који је и раније пратио Цареву каријеру преко пера сјајних публициста, освануо је 12. јуна са снимком његове карактеристичне позе на насловници (сл. 8) и Тирићим текстом – „Сахрана циганског цара. Биће то дуго опраштање“ – на чак четири странице (36-39). У његов напис редакција је накнадно убацила у антрфиле изјаве З. Живковића и Г. Бреговића, као и сећања Љубиша Ставрића на разговоре које је водио са Шалетом. Ниновац није крив за то што, као аутор антологијских фотографија, није потписан Д. Митић Цар.

Одмах је репортажа Магичног Ћирије наишла на громогласан одјек, изазвала буру у јавности – што се често дешава после његових колумни и полемика – па су је читали и они који не прате НИН. Већ у следећем издању, оном од 19. јуна, у рубрици „Одјаци“ под заједничким насловом „Погреб као вашар таштине и друге приче“, јављају се три реакције: једна позитивна и високопарна Драгана Видаковића („Ћирић је уплео Маркесову магију и његов особени реализам. Успут нам је открио и тајну куда то све одлазе Мелкијадесови Цигани када напусте Макондо.“), друге две – Миодрага Живадиновића и Османа Балића – негативне и обе из Константиновог града. Посебно је био оштар Османов (2008а: 6) допис на Зоранове оптужбе да је избегао Царев погреб и да нишки Роми фрљаче бомбе на његову кућу („Са прилично узнемирења ја и моја породица прочитали смо текст у НИН-у о сахрани Шабана Бајрамовића, а чији је аутор Зоран Ћирић. Ту се помиње моје име као неког коме су Роми бацали бомбу на кућу и да сам побегао са сахране због... На одмор сам отишао шест дана пре смрти господина Шабана Бајрамовића. Волео сам његову музику као и сваки други грађанин. Ја нити имам кућу, станујем у згради, нити су ми икад бацили бомбу на кућу. Нисам у сукобу са било ким, да би се помињале бомбе. То је лаж коју сте објавили и због чега се моја породица уплашила, а у јавности вероватно изазвала инсинуације. Једино је истина да сам Ром, али вам то не даје за право да ми претите. Због тога ћу вас, као одговорно лице, тужити суду – Осман Балић, Ј. Ристића 14/22 [V спрат] Ниш.“)

Ствар је претила да измакне контроли, јер се Балић (2008б: 6), још познатији по славном оцу Саиту, првоборцу ромске еманципације у светским размерама, у наредном, јубиларном 3000-ом броју легитимише подужим есејем – „Соске фашизам?“ – у којем укорачује у полемику и подиже је на вишу теоријску и политичку разину. Да не би субјективним тумачењем оштетио учеснике у спору, интегрално преносим Ћирићев извештај и Османов чланак.

САХРАНА ЦИГАНСКОГ ЦАРА БИЋЕ ТО ДУГО ОПРАШТАЊЕ

Смрт је тешка гњаважа, али је сахрана још тежа. То је умирање на ногама, лишено било какве мистике. Само једна мељавина без анестезије. С том мишљу кренух на сахрану онеме који заиста то ни од кога није тражио. Мислим, велики Шаби нити је тражио да умре, нити да га – ако му се већ омакне да склизне у физичко ништавило – испраћају разни „друштвени фактори“. Проклето добро је знао с ким има посла и није их желео – нарочито не као бесплатну публику.

И пре него што је та пригодна-безвезна церемонија и започела, праћећи циркус се већ закотрљао. Елем, најпре је речено да ће Број Један бити сахрањен на циганском гробљу у Нишу. То јесте право место за аутентичну циганску *калаштуру* каква је Шабан био до последњег даха. Што ће рећи, поменуто гробље, затурено негде између Војног аеродрома и лумпенпролетерског насеља „Шљака“, у потпуности личи на *Циганско гробље* Живојина Павловића.

Сматрао сам да је то сасвим прикладно место за *привремени укол* мог хероја. Јер, ако већ држава није прогласила Дан жалости, нити пожелела да највећи уметник којег је „имала“ у последњих пола века почива у Алеји Великана – онда је она ђубрегарска ледина прави избор за Цара који је маргину преселио у сами епицентар глобалних културолошких дешавања.

Али, тада је политикантска некрофилија почела са перверзним сексањем, те је тако одлучено да Шаби буде трајно смештен на Новом гробљу. Ваљда да би потомци садашњих нишких политичара могли једног дана да се хвалишу како су им „функционерске тате“ сахрањене на истом месту где и „балкански Џон Ли Хукер“.

И ето мене са мојом екипом где стижемо на званично одобрено место, и одмах чујем глас Радета Вучковића: „Добро дошли, драги посетиоци.“ Аха, па ово личи као увод за журку, помислим раздрагано, док заобилазим поменутог циганског поету и писца, бившег комесара СОКОЈ-а за нишки регион, који је пре извесног времена објавио своју књигу о Шабану. Нешто пре тога ме зивкао умилним гласом да напишем неки текст, предговор, поговор, али када дођосмо до *цифре*, схватио сам да је свестрани Раде изучио НВО-школе.

Успут сам морао да ескивирам и цивилно дотераног Мују Алијевића, „знаменитог“ нишког циганског композитора који одавно тврди како је најзаслужнији за откриће и успон колеге му Бајрамовића. Будући да је најавио компоновање циганске опере, а нешто му се уметнички радови отегли, пожелео сам да се не играм музиколога из познате педагошке школе „Радио Слободна Европа“.

Е, тако кружећи, угледам Бобана Марковића, како се са својим генгом чврљи око чесме. Свртели после синоћне свирке, да се поклоне док могу јер биса на овој сцени нема. Бобан иначе изгледа као мамурни Бандерас после целоноћне свађе са Мелани Грифит, током које му ова није дала... Тек су ме фино осенчени тонови натерали да одвојим поглед од Човека Са Стиллом. У хладовини поред врата од капеле кроз која се није одвијао неки већи промет, свирао је оркестар из Пирота „Прлалипе“, старији Цигојнери опуштеног држања, предвођени

хармоником и кларинетом; остало је била жичана позадина, трилинг гитара и контрабас. Лагано су прелазили портпури старо-градских се-вдалинки, одсвираних у „laid back“ фазону. До њих, држећи се преосталог парчета хладовине, седели су чланови оркестра Драгана Аметовића из Бојника. То је већ била кабаста дувачка дружина, једнообразно обучена као конобари у виртуелним јужноморавским конобама: беле кошуље, црни прслуци и пругасте лила-кравате са мудроликим чвором. Поред разнородних, моћно шљаштећих дувачких инструмената, ту је био и обавезни бас бубањ са мини-чинелом: не толико због ритма, колико да се искористи као покретни округли билборд на којем су поред титула из Гуче и Власинског лета, исписани и бројеви телефона у обе верзије – фиксни и мобилни.

Баш сам са својим познаницима думао како ће Шабијева смрт утицати на драматичне промене у циганском маркетингу, кад међу малобројном гомилицом присутних проструја вест да „Председник Тадић долази“. Људи бежаху збуњени, вртели су главама у неверици и мрмљали како је Председнику неко сигурно рекао „да нас нема ни хиљаду“. А будући да није познат као љубитељ „обојене музике“, веровали су да ипак има преча посла. Међутим, ускоро се појави претходница обезбеђења и по чудном комешању доле на стази дало се закључити да се нешто ипак спрема...

Чекајући Тадића, пироћански Цигани засвираше „Посмртни марш“, у чему препознах дубљу симболику, па чак и метафору. Нарочито што се на даљем крају трема врзмао експремијер Живковић, разговарајући са локалним рокерима, када већ не може са гласачима или власницима винограда. Претпостављам, по резигнираним изразима лица и скисељеним фацама олињалих косијанера, да су дискутовали о томе како би групи „Смак“ неизоставно требало колективно доделити националну пензију...

Искрено, читав приказ на простору испред капеле деловао је као да су у току неуспеле демонстрације радника из Порно индустрије Србије. Општа нејебавајућа атмосфера, апатична као фригидна фрајла. О таквим женскињама је Шабан обичавао да пева. Да их напали. А нас је требало да наложи Тадић.

У међувремену, пажњу ми је привукао један очигледно одударујући лик. Мислим, видело се и са оног света да тип није одавде. И заиста, радило се о Назифу Мемедију, који је изгледао као углађени негативац из неког опскурног шпагете-вестерна. А, у ствари, чова је запуцао чак из братског нам Загреба. И то као „први Ром који је ушао у хрватски Сабор“. На визит-карти му пише да је представник једанаест мањина. Интересантни и срдачни Циганин је говорио окупљеној браћи и нама „белцима“ како је управо захваљујући Шабану постао то што јесте, и да у Хрватској Шабана буквално обожавају бројни љубитељи добре музике.

Назифу Мемедију друштво је правио још један Циганин израђених манира и фасцинатног текс-мекс изгледа – као да је изашао из филмова Роберта Родригеза или Волтера Хила. И име му је било у складу са појавом: Касум Кана, представник „Хрватског ромског форума“.

Око њих двојице се муваше ауторитативно брадати Драгољуб Ацковић, задња пошта „Национални савет Рома“, дежурни граничар који Цигане вазда покушава да преведе у „Роме“. Помно је слушао прекодринска искуства, мотрећи једним оком на радијус кретања Милана Паунковића из ривалске Ромске партије уједињења. То ме нагна да

приупитам познанике где је Осман Балић, овдашњи водећи „ромски“ трибун, којем комшије Цигани повремено баце бомбу на кућу.

Рекоше ми да је негде на мору. Осетио продемократски мањински политичар шта се дешава и на време штурнуо да не би морао да трпи подјебавања од браће чак и на *неромском гробљу!*

Наравно да најављени Брега није имао муда да се појави, као што се подразумевало да ће урбаниста и неимар Кустурица послати телеграм саучешћа – али не и позив Шабановој удовици да посети његов Дрвенград и осталу туристичку некретнину. Ипак су њих двојица међу најуспешнијим узурпаторима Царевог блага, а да никада нису одиграли *праву партију барбута* са тим истим Царем.

Да, да, Шабан беше навучен на барбут, ко Тадић на публику...

Председник није пуно каснио. А није ангажовао ни блиндирану композицију из свог возног парка. По један црни „ауди“, напред и назад, а просечна црна „мечка“ у средини. Верујем да је Борис изабрао „мечку“ Шабивију у почаст. Покрену се новинарска лепљива смеса ка дискретном председниковом обезбеђењу. Зачу се и куртоазни аплауз. Неки Цигани викнуше „Браво Председниче“, док су други полушапатам добацивали „Сад си се сетио, а кад му је требала пензија...“

Више пута смо се Борис и ја изблиза мимоишли и разгледали онако у пролазу... Па, свака част на доласку, то је људски и мангупски гест, али Борис напросто у таквим ситуацијама не уме да хода. Он парадира! И што се више труди да изгледа *cool*, у префињено карираној тегет кошуљи кратких рукава и не претерано официјелним црним панталонама, тим више и јасније се осећа тај трули, празњикави флуид „пуњене птице“ који шири око себе. Једноставно, човек можда има добро срце и добре намере, али дефинитивно нема ни К од харизме.

Зато је *асистентница* претерано налицканог Расима Љајића опасно зрачила. Вала баш ми је нешто прострујало док је пролазила поред мене, држећи корак са председником и својим министром. Мршава плавуша је перфектно одиграла секси-уцвељеност. Одједном је дух Шабанове музике готово руком могао да се додирне, ех!

Специјални гости се упутише право у капелу, праћени испијеним Гораном Паскаљевићем и недовољно напијеним фотографима, снимаатељима и осталом булументом са диктафонима у рукама.

Док су Тадић и компанија одрађивали своје, уз непристојну буку њиховог болесно радозналост окружења, угледах београдског муфтију Мухамеда Јусуфспахића. Дан раније се увелико причало да је овај верски поглавар изричито одбио да дође и врши службу, због Шабанове жеље да буде сахрањен у белом оделу и белим ципелама, и у ковчегу. Ипак се појавио, и биће да је у питању „пакет-аранжман“ који је укључивао председника Тадића.

Та помисао је још више ојачала када је, мало касније, изашао, након што је ковчег изнет и стављен на гробљанска колица. Да представа буде јеретичка до јаја, побринуо се непознати костимограф-декоратер: психоделични резедо покров са местимичним бордо преливима, мешавина миљеа хекланог крупним бодом и набуценог шаторског крила... Све ме је то подсетило на Шабанов „папагајски“ стил одевања који је практиковао у ранијим данима, у време када је потписивао „ексклузивитетне“ уговоре.

Дакле, нисам могао да не приметим како се муфтијино лепо и неговано лице напросто увоштило у болни грч пред призором ритуала који није био нимало „кошер“. Високи човек је тотално угледео због ове „ре-

миксоване ценазе“. Беше то атеистичка синтеза циганског православља и ромског ислама... Можда је то био разлог што су се Тадић и Живковић строго држали на дистанци, нападно незаинтересовани за оног другог.

Кренуше говори: најпре експремијер који, предвидљиво, није могао а да не спомене Ђинђића. А што је нас остале натерало да се у хипу запитамо које везе има генијални уметник са упуцаним политичарем. Али, ајде, соске нервоза! Пригодно срицање пригодних речи продужи утањени Канаринац, па Паскаљевић који није издржао да се не запита где су Нишлије данас ако их нема на овом месту; Ацковић је такође нешто продумао тек думања ради. А онда је муфтија београдски одржао час еквилибристике, са два анђела на муслиманском небу, да би своју вешту беседу завршио на циганском и измамио аплауз присутних Цигана. Е, на крају је за микрофон стао Назиф Мемеди, и као прави загребачки ђак, читав свој говор издекламовао на циганском. Моментално је ритмика и мелодика Шабанових песама наелектрисала ваздух. Заиста је Цар био у праву што није волео да пева на српском – то је био једини могући став за иоле релевантног циганског уметника.

Када је блажени Назиф завршио свој потресни последњи поздрав Шабију, уз звуке „Ђелем, ђелем“ балдисала поворка је кренула за ковчегом. Дувачи из Бољевца су марширали прилично складно. Следећа на репертоару била је „Животе мој, тужан си ми био“. Некада ју је певала Уснија Реџепова. Кад се стигло до ископане раке, поново су грунули „Ђелем, ђелем“, овог пута са нешто више продужених „Мие“ тонова...

За то време, вукао сам се на зачелу како бих проверио са људима од високог поверења причу коју сам чуо још у недељу увече. Ганци који су делили крв са Царем само су се загонетно смешкали када сам им испричао оно што сам већ ширио градом. Елем, легенда каже да је Шаби умро у суперестрадној пози, тако што се обема рукама ухватио за свој полни уд. То се зове подвлачење црте и намиривање рачуна до последње избљуване ноте. Легенда даље каже да га „техничари смрти“ нису могли да откоче, па су га таквог, накурченог, сместили у ковчег...

Богами, биће то дуго опраштање!

(Аутор је добитник НИН-ове награде за 2001. годину)

Осман Балић

СОСКЕ ФАШИЗАМ?

(„Сахрана циганског цара“ НИН бр. 2998)

Огласио се књижевник Зоран Ћирић (лауреат НИН-ове награде и НИН-ов некадашњи колумнист) поводом смрти и сахране Шабана Бајрамовића. Ћирић је сахрану једног човека, Шабана Бајрамовића, и људе који су јој присуствовали изложио понижавању, вређању, исмевању..., а самом покојнику је ускратио пијетет.

Ово је други чланак аутора Зорана Ћирића објављен у НИН-у на тему „циганског питања“. Доследно ругање упућено ромским политичким лидерима чини циљ и поенту чланка јаснијим.

Зачуђујуће познавање односа међу Ромима, покушај дискредитације и врло софистициране претње и инсинуације подсећају на апстракт безбедносног практикума. Претња и позивање на насиље подметањем бомби чини ме забринутим за живот моје породице и за мој живот. Врло често су убиства неистомишљеника била најављена у медијима.

Јер, НИИ је НИИ. Његови колумнисти су неформални центри моћи. Кад НИИ нешто напише, то обично тако „треба“ и да буде. Да ли Зоран Ћирић припада оној дугачкој и суморној колони талентованих књижевника који су газили маршевским кораком утирући стазе стаљинизму и фашизму, антисемитизму и антициганизму, попут Максима Горког, Кнута Хамсуна, или Езре Паунда, или, пак, Луја Фердинанда Селина и Гинтера Граса...? Зоран Ћирић има право да се сврста где год жели. Има право, наравно, да пише о чему жели и како жели. Имам право и ја да кажем: бојим се Зорана Ћирића. Роми имају барем то право да буду уплашени пред ћирићима.

Скуп пријатеља и рођака Шабана Бајрамовића и саму сахрану, НИИ је прогласио скупом порнографских звезда. Тако и треба. Још 7. марта 1933. године у Немачкој је забрањена порнографија. Шта се овде толико дуго чека?

И, уместо некролога, НИИ је читаоцима открио врло важну „чињеницу“ о покојном уметнику – чињеницу о томе шта Шабан држи у рукама. *НИИ каже да се покојник у смртном трену држао за међуножје.* Док сам ово читао, осетио сам стид што сам човек. Попут Хане Арент, која се стидела сопствене припадности људском роду на суђењу Адолфу Ајхману у Израелу.

Објављен је историјски текст. Овај текст је НИИ-ова хипотека. Биће сачуван у НИИ-овој архиви и у многим другим архивима. Биће сачуван и у ромским архивима, заједно са именима аутора и уредника. За науковање опрезу, као упозорење за стрепњу. И, као, најгужније, за неповерење. НИИ и новинарска етика?! НИИ и новинарски кодекс?! Кад су Роми у питању, све и свашта је дозвољено! И пожељно. Они, НИИ и Зоран Ћирић, *образ уз образ*, дају непоновљив опис једне сахране.

Људи и пријатељи покојног Шабана, који су дошли да одају последњу почаст, плунути су и уздуж и попреко. Сваком од присутних написана је карак-теристика. На срећу, бројеви, са штампаним НИИ-овог меморандума, нису дељени.

Наводно бранећи уметника кога друштво није разумело и заслужи-ло, *аутор, узгред, тежи да себе приближи значају једног Шабана.* Несвестан да је због таквих као што је он, Шабан остао без друштвеног статуса који је заслуживао. Јер, и он је јавно, утицајно и громко ћутао о Шабану док је Шабан био жив.

Намерним инсистирањем на називу „Цигани“ аутор онечовечује Рома – човека, а цео народ сврстава у нижи расни ред. Цигани, напред! Роми, стој! Будући да аутор воли да каже „Циганин“, а не Ром, јер је потоњи израз (Ром), како се у национално свесној јавности каже, измишљотина помодних и салонских заступника људских права, хоћу да га упутим ка неколиким чињеницама. Тужно (и јадно) је да онај ко воли да пише о „Циганима“ можда не зна значење и порекло те речи. Или, да не грешим према аутору, зна, па зато тако и пише. Према рановизантијским изворима, називи који се користе за Роме као што су: цигани, tzigane, zinцали, cigánu..., потичу од грчке речи – ατσίνται (латински: adsincani), која се у доба Византијског царства користила да означи Роме, и од још једне грчке речи – αθίνται (недодирљиви, које не треба додирнути), што је у вези с деветовековном јеретичком сектом која је била оптужена за то да се бави магијом и прорицањем будућности. А, ево и значења речи Ром. Ром значи човек, као и реч *мануш* (основа те речи је Ман, што на санскриту значи кретање духа и мишљења). Народ под именом Рома или Роман помиње се у „Махабхарати“ и у „Вишну-Пуранама“. Под овим именом других народа осим Рома нема. На Првом светском конгресу Рома

(1971, Лондон) прихваћен је назив Ром (Роми) за све припадника народа Рома у свету. Дакле, хтео не хтео, Ћирић каже: „Шабан Бајрамовић припада онима које не треба ни додирнути.“

Соске бре, фашизам НИН-у и хер оберштрумфиреру Ћиро?

Зашто ми подмећете бомбу пред кућу? Откуд „знате“ за те непостојеће претње? Што их (те претње) подмећете Циганима? Питам НИН и Ћирића: Зар је мало, бре, међуетничке мржње у Србији? Па, да се дода, тек да не буде мало. Па су на ред дошли Роми? То је јавна политика тајне службе према мањинским заједницама у Србији. Друге политике у Србији постоје али нису могуће јер их ви одмах прогласите издајничким или нападнете личност која представља ту политику.

Соске се лечите Ромима? Што тако јуначки и чојствено на нас најслабије? Зашто нас не стрељаш на две на три, па да идемо кући?

Лепа вест је да су службеници и начелник ДБ-а добили затвор. То значи да ће се, кад-тад, реформисати систем безбедности у Србији, а онда и дезинфиковати њихови медији од чиновничких пристава и пандурских доушника.

НИН је можда невин? Можда?

А бомбу, коју сте измислили и којом ми претите и желите да ме понизите пред јавношћу, ставите на лице 3000. броја НИН-а, као одличје за (заумно и неуспешно) спречавање Србије да буде оно што она јесте – пристојна земља пристојних Срба, Рома, Мађара, Бошњака, Албанаца...

Осман Балић, Ниш

Оно јесте, признати књижевник после толико времена од „спорног“ написа као да жели изглађивање односа, тј. да се оправда, што му није обичај, за који пропуст. У интервјуу за *НИН* „Нема државе, постоје само мржња и презир“, који је водио његов умировљени новинар Драган Јовановић (2016: 22-26), осврће се и на то како је дошло до тога да он прати погреб Ш. Бајрамовића: „Само се сећам и како сте ме преклињали да напишем текст о сахрани Шабана Бајрамовића. Звао си ме дан уочи сахране, тотални цајтнот, плус још свеже мамуран од ко зна ког развода, плус ми се згадило како су Шабана и мртвог мрцварили. Али, јок, ти запео ко Хилари Клинтон! При чему ја нисам био ни Бил, ни Холбрук, већ Моника Левински“ (стр. 24)! А омашки је било, једна до две материјалне грешке и неколико преврелих формулација. Може се прозвати за фалинке у чињеничној евиденцији, никако и за неконвенционално изражавање – распојасане каламбуре – јер је то одлика Ћирићевог стила који га прослави. Остаје упитност, с обзиром да је није могуће разрешити, да ли би неко други од српских публициста примереније, целовитије и квалитетније испратио Цара од Магичног Ћире? Можда једино Тирке!

ЦАРЕВ КАМЕН

У dossier Бајрамовић уносимо последњу циглицу: *почео је да се ходочасти његов гроб.* – Да, и није неко изненађење, Шабијеву „вечну кућу“ већма обилазе странци; они га и више поштују. Памети, спретности и спремности да је више, а није, град на Нишави би

од тога могао направити култно место и, помодарски речено, културни бренд од чега би сви имали користи. А у социологији религије је добро познат, будући да је опште правило, механизам „производње“ мита; потребно је да се у том процесу сложе и испреплићу настојања три учесника: *верске организације* (овде: Српске православне цркве), *локалане заједнице* (овде: Ниша) и *средстава за масовно преношење порука* (овде: месних општила). Јер, „Шабан је метафора“ (Мирјана Бобић-Мојсиловић), „много је био моћан... и, тек ће моћан бити“ (Д. Јовановић), градска је легенда – закључујемо, коју само треба преобразити у код урбане географије и понудити га свима.

На ходочашће Царевог камена упућује Владимир Ђорђевић, млади предузетник, који је отворио 2006. први хостел у Нишу (Аноним, 2010: 8). Добро послује и тврди да се од те делатности може живети. Навраћа му много странаца, који долазе с предзнањем, задовољни су храном и проводом, али не и јавашлуком са радом музеја и споменика културе. Од тога је битније да туђинце води на Шабаново гробно место (сл. 9).

***

Таман кад су Нишевљани помислили да су недолични догађаји везани за Царево име одаслани у старинарницу и да се више никада, баш никада, неће да понове, као гром из ведре неба прострујала је вест о томе да му се наново не дозвољава да мирно почива испод гробног камена. „Народне новине“ (К., Д., 2017: 8) обавештавају јавност: „Нишка полиција ухапсила је В. Н. из овог града због сумње да је са нишког Новог гробља украо месингане предмете и кандила вредне 11.000 евра. Бесрамни разбојник се дрзнуо да украде и вазе које су биле на гробљу краља ромске музике Шабана Бајрамовића“¹⁵ (сл. 10).

15 „Јужне вести“ (S., A., 2017: 1) пак тврде да је лопов присвојио две кугле са Шалетовог почивалишта. Знаковито јесте да нико не потеже одговорност Новог гробља и да ли тамо уопште има чувара!

ПРИЛОЗИ

Слика 1: У реду за уписивање у књигу жалости (Д. Тодоровић, 2008)

Слика 2: Фамилија Бајрамовић код градоначелника уочи комеморације (Д. Митић Цар, 2008)

Слика 3: Градоначелник Ниша мр Смиљко Костић говори на Шабановој комеморацији (Д. Тодоровић, 2008)

Слика 4: Горан Паскаљевић говори испред капеле (Д. Тодоровић, 2008)

Слика 5: Касум Цана говори испред капеле (Д. Тодоровић, 2008)

Слика 6: Муфтијина молитва над раком (Д. Тодоровић, 2008)
(у позадини председник Борис Тадић)

Слика 7: Председников и министаров последњи опроштај од Шабана
(Д. Митић Цар, 2008)

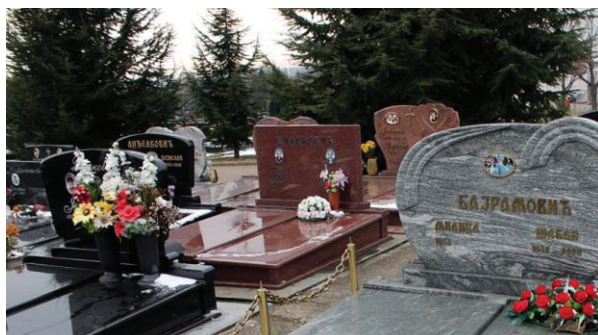

Слика 8: Насловна страна *НИН*-а од 12. јуна 2008 (В. Петровић, 2017)

Шабанов гроб

Стани туристи у наш град углавном долазе са неким прецнањем, каже наш

Слика 9: Пренето из „Народних новина“ (26. јул 2010, стр.8).

Слика 10: На мети лопова: Царев гроб (М. С., март 2017)

ЛИТЕРАТУРА

- Ацковић, Д. „Есмине досањани снови“. *Политика – Култура, уметност, наука* LX, 36 (2016): 10.
- Балић, О. „Погреб као ваљар таштине и друге приче“. *НИН* 19. 6. 2008 (2008а): 6.
- Балић, О. Соске фашизам. *НИН* 26. 6. 2008 (2008б): 6.
- Beganović, A. F. Zaboravljeni junaci jednog vremena: (10) Šaban Bajramović; Kralj romske muzike. *Portal Doznajemo.com*, postavljeno 16. jula 2012 (приступљено 8. јуна 2016).
- Blagojević, I. *Hod po džezu*. Beograd: Ind Media Publishing, 2015.
- Ђорђевић, Д. Б. *На коњу с лаптопом у бисагама: увод у ромолошке студије*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет, 2010.
- Ђорђевић, Д. В. и Д. Тодоровић. *Устала Јемка: Текије, тарикати и шејхови нишких Рома / Jemka has Risen: Tekkias, Tarikats and Sheiks of Niš Romas*. Niš: Filozofski fakultet, 2009.
- Ђорђевић, Д. Б. и Д. Тодоровић. *Зажде Баџа – ромско култно место / Zajde Badža – The Place of Cult of Roma / Zajde Badda – kultno than e Romengo*. Нови Сад и Ниш: Прометеј, ЈУНИР и Машински факултет, 2017.
- Живадиновић, М. „Погреб као ваљар таштине и друге приче“. *НИН* 19. 6. 2008 (2008): 4, 6.
- Живковић, Ј., Д. Тодоровић, В. Јовановић и Д. Б. Ђорђевић. *Ромске душе: кривудаџи друмови до ромских душа*. Ниш: Универзитет у Нишу, 2001.
- Јовановић, Д. (). Нема државе, постоје само мржња и презир. *НИН* 20. 10. 2016 (2016): 22-26.
- Ј., С. „У легенду уз аплауз“. *Народне новине* 12. 6. 2008 (2008): 1, 8.
- Cartwright, G. „Šaban Bajramović: Larger than Life Serbian Singer known as ‘King of the Gypsies’“. *The Guardian* 15. 8. 2008 (2008): 00,01 BST.
- К., Д. „Украо гробне предмете, опљачкао и гроб Шабана Бајрамовића“. *Народне новине* 11-12. 3. 2017. (2017): 8.
- Lusk, J. „Šaban Bajramović: ‘Gypsy king’ of Serbia“. *Independent* 12. 6. 2008 (2008) (приступљено 12. 8. 2016).
- Митровић, Д. „Отишао је краљ ромске музике: Шабан Бајрамовић – човек небеског гласа“. *Народне новине* 10. 6. 2008 (2008): 8.
- С., А. „Ухваћен лопов с Новог гробља у Нишу“. *Јужне вести* 10. 3. 2017 (2017): 1.
- Тодоровић, Т. „Утихнуо ‘црни глас у белом оделу’“. *Политика* 9. 6. 2008 (2008а): 14.
- Тодоровић, Т. „Нестале паре за сахрану Шабана Бајрамовића“. *Политика* 4. 7. 2008 (2008б): 8.
- Тодоровић, Т. „‘Амаро дром’: Паре су на рачуну“. *Политика* 5. 7. 2008 (2008в): 9.
- Ђирић, З. „Сахрана циганског цара. Биће то дуго опраштање“. *НИН* 12. 6. 2008 (2008): 36-39.

THE FUNERAL OF ŠABAN BAJRAMOVIĆ AND ITS WIDER IMPLICATIONS (The Interweaving of Politics and Religion)

Summary

The funeral of Šaban Bajramović, the king of the Romani song and one of the most recognizable Serbian personalities in the world, conducted on 11 June 2008, represented a complex act, as controversial as the deceased himself. It was an example of the interweaving of politics and religion. Up until the date of the burial, it was not known whether the deceased would be buried at the Orthodox New City Cemetery or at the Muslim Gypsy Cemetery in Niš. The city fathers decided that the funeral would take place at the Orthodox cemetery, while the burial itself was conducted by mixing Orthodox and Muslim customs, which is a practice often followed by the Roma. Even the presence of the Belgrade mufti Muhamed Jusufspahić could not prevent this. The impression that the event presented a mixture of politics and religion was further reinforced by the attendance of two politicians of the highest rank: the then president of the Republic of Serbia Boris Tadić – an Orthodox Christian, and the Muslim minister Rasim Ljajić. Even greater politicization and polemic was caused by a newspaper report on the funeral, penned by the renowned Serbian writer Zoran Ćirić for the NIN magazine.

Key words: cemetery, funeral, Orthodox-Muslim customs, interweaving of politics and religion.

DRUŠTVENA STRUKTURA I MODERNIZACIJA IDENTITETA VLASNIKA REGISTROVANIH POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTAVA²

Rezime

U novije vreme se u Srbiji vrši registracija poljoprivrednih gazdinstava. Realno je očekivati da su registrovani poljoprivrednici najnapredniji deo ove društvene grupe i to po više osnova. Prvo, oni bi trebalo da budu zainteresovani za razvoj poljoprivredne proizvodnje na svojim gazdinstvima a zatim i u društvu u celini, čime bi trebalo da doprinose ukupnom društvenom razvoju. Drugo, Oni bi trebalo da postepeno napuštaju tradicionalne vrednosne obrasce i da se postepeno okreću modernizaciji i modernizacijskim vrednostima, čime bi trebalo da daju doprinosi promeni tradicionalnih obrazaca društvenosti u seoskim sredinama i kod ostalih poljoprivrednika. Cilj ovog rada je da kroz uvid u socijalnu strukturu registrovanih poljoprivrednih domaćinstava ali i u uvid u upotrebu modernih tehnologija utvrdi da li su ova domaćinstva potencijalni nosioci razvoja poljoprivrede.

Ključne reči: registrovano poljoprivredno gazdinstvo, modernizacija, poljoprivrednici, društvena struktura, društveni razvoj.

Modernizacijske promene se, između ostalog, manifestuju i kroz promene u društvenoj strukturi koje podrazumevaju brojčano smanjivanje porodice i smanjivanje broja članova porodičnog domaćinstva, povećan obuhvat obrazovanjem, promene u strukturi raspodele društvene moći, odnosno demokratizaciji odnosa kako na makro tako i na mikro planu, promene uloge žene u javnom životu, razdvajanje mesta rada i stanovanja koje prate migracije u početku na kraće a kasnije i na duže rastojanje. Tendencijski, modernizacijskim promenama se lakše prilagođavaju pripadnici mlađih generacija nego stariji, oni sa višim obrazovanjem nego oni sa nižim ili bez njega, muškarci nego žene, urbana populacija od ruralne itd.

Ruralna područja kao društveni okvir i poljoprivrednici kao društvena grupa pokazuju tendenciju da ostanu u okvirima tradicionalnog načina života. Stoga možemo tvrditi da su oba entiteta poslednji branik tradicionalnog društva u savremenom ubrzano modernizujućem društvu. No, to ne znači da je njihov otpor uvek s namerom i da je uspešan. Kako bilo da

---

¹ miladinovic@fon.rs

² Saopštenje sa naučnog skupa *Tradicija, modernizacija i identiteti VII: Odnos tradicije i modernizacije u oblikovanju identitarne kulture društvenih grupa u savremenosti*, koja je održana 27. maja 2016. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu.

Rad je urađen u okviru projekta *Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija (179074)*, koji realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

bilo, elementi modernog načina života već duže vreme narušavaju seosku sredinu. Možemo pretpostaviti da su prvi donosioci modernizacije na naša savremena sela mladi koji se već više decenija unazad okreću obrazovanju, novim tehnologijama, radnici-seljaci, u svoje vreme popularno nazivani polutani, politički aktivisti modernizacijski orijentisanih stranaka, ali u novije vreme bi tu trebalo verovatno ubrojati i vlasnike registrovanih poljoprivrednih gazdinstava, koji sve više počinju da se razlikuju od klasinih seljaka prihvatanjem novih znanja, veština i tehnologija u proizvodnji i poslovanju.

Pre više od deset godina (2004) Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Vlade Republike Srbije je donelo uredbu o registraciji poljoprivrednih gazdinstava. Aktivniji rad na njihovoj registraciji je otpočeo u skorije vreme s namerom da se ima jasna evidencija o tome ko ima pravo korišćenja sredstava iz agrarnog budžeta. Cilj ove mere je kontrola korišćenja sredstava za podsticanje razvoja poljoprivredne proizvodnje kao i uspostavljanje direktne veze vladinih službi sa poljoprivrednim proizvođačima, bez učešća trećih lica. Registracija je u potpunosti dobrovoljna, nije vezana za rok s tim da će samo registrovana gazdinstva imati pravo da koriste namenska sredstva iz državnog budžeta za premije, subvencije i kreditiranje kao i druge usluge državnih savetodavnih službi.

U Registar poljoprivrednih gazdinstava mogu se upisati: (1) fizička lica – poljoprivrednici zajedno sa članovima svog porodičnog poljoprivrednog gazdinstva; (2) preduzeća registrovana za obavljanje poljoprivredne proizvodnje; (3) zemljoradničke zadruge; (4) preduzetnici registrovani za obavljanje poljoprivredne proizvodnje i (5) naučno-istraživačke organizacije iz oblasti poljoprivrede.

U ovom radu ćemo se baviti strukturalnim karakteristikama gazdinstava u vlasništvu fizičkih lica. Primarno reč će biti o sastavu članova porodice, stepenu obrazovanja nosioca domaćinstva, starosnoj strukturi, veličini poseda, radnom angažmanu, o tome da li zapošljavaju radnike za redovne ili sezonske poslove. Zatim će biti reči o raspodeli društvene moći u gazdinstvu o tome da li se povezuju u razna interesna udruženja i na kraju i o korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija za svakodnevni život i rad³.

3 Ovde će biti analizirani rezultati anketnog istraživanja obavljenog 2014. godine u tri regiona Srbije (Šumadija i zapadna Srbija, južna i istočna Srbija i Beogradski region). Njime je obuhvaćeno 344 sela u 83 opštine. Anketa je sprovedena od strane 73 anketara - savetodavca od ukupno 167 koliko ih je trenutno angažovanih u Poljoprivrednoj Savetodavnoj i Stručnoj službi Republike Srbije (PSSS). Oni su raspoređeni u 21 PSSS koje pokrivaju celu teritoriju pomenutih regiona (Institute for science application in agriculture, Report 2015). Savetodavci PSSS aktivno i u kontinuitetu prate poljoprivrednu proizvodnju na 3.005 porodičnih poljoprivrednih gazdinstava biranih po kriterijumima za odabir poljoprivrednog gazdinstva („Pravilnik o načinu obavljanja savetodavnih poslova u poljoprivredi“. *Službeni glasnik Republike Srbije* 65/2014. 2014). Odabirom anketiranih gazdinstava obuhvaćena je celokupna teritorija posmatranih regiona, izvršena pravilna disperzija uzorka, proporcionalno prema površini koje pokrivaju PSSS i broju gazdinstava po svakoj PSSS čime se došlo do okvirnog broja potrebnog broja anketa. Time je formiran homogen i u isto vreme uporediv uzorak sa rezultatima popisa poljoprivrede, kao i međusobna uporedivost pokazatelja između regiona, čime su stvoreni uslovi za primenu komparativne metode gde su sintetizovana obeležja regiona i celokupnog uzorka. Podaci su na terenu

U analizi domaćinstava krenućemo od njihove socio-demografske structure (tabela 1).

U vezi sa socio-demografskom strukturom registrovanih gazdinstava može se konstatovati da polovina svih gazdinstava ima do četiri člana domaćinstva a devet desetina ima do šest članova. To znači da tek svako deseto gazdinstvo ima sedam ili više članova a samo 3,2% ih ima osam ili više članova. Iz toga sledi da za polovinu ovih domaćinstava možemo da pretpostavimo da se sastoje samo od roditelja i njihove dece dok u drugoj polovini možemo sresti tri generacije a u najviše desetak posto porodica možemo sresti i bliže rođake. Cilj prikupljanja navedenih podataka nije bio da se prikupe informacije o srodničkom sastavu porodica koji žive u zajedničkom domaćinstvu na registrovanom gazdinstvu tako da smo ostali uskraćeni za ovaj podatak. Uglavnom, na osnovu ovih podataka možemo izvesti zaključak da je u seoskim zajednicama na našem prostoru evidentna modernizacijska tendencija smanjenja obima porodice kako po broju dece koja se u njima rađaju tako i po broju generacija koje žive u zajedničkom domaćinstvu. Naravno ovde treba uzeti u obzir da se radi o najnaprednijem delu poljoprivrednika o onima koji se uključuju u modernizacijske procese i na bazi njih grade moderni identitet iako pripadaju tradicionalnoj zajednici i bave se tradicionalnim zanimanjem kakvo je, nesumnjivo, poljoprivreda.

Takođe se ni na bazi podataka o unutrašnjoj strukturi domaćinstava ne može zaključiti pouzdano o tome koliko generacija u njima živi i koliko ima domaćinstava koje čine samo supružnici (roditelji) i njihova deca a koliko ima domaćinstava u kojima su prisutni i drugi srodnici. Na osnovu unutrašnje konfiguracije može se pretpostaviti da značajan broj ovih domaćinstava čine višegeneracijske i proširene porodice (tabele 2 i 3).

Iz rezultata istraživanja se vidi da prosečno domaćinstvo na registrovanim poljoprivrednim gazdinstvima broji ukupno 4,56 članova. Od toga 0,96 čine deca predškolskog i školskog uzrasta i 0,27 studenti. Dakle, dece, učenika i studenata ima ukupni 1,22 po domaćinstvu. Dece do 7 godina ima u 20,2% domaćinstava, dece koja pohađaju osnovnu školu ima u 24,6% a srednjoškolaca u 20,9% domaćinstava dok studente ima njih 20,3%. Starijih od 65 godina u proseku ima 0,79 po domaćinstvu a odraslih u radnom uzrastu (bez studenata) ima 2,56 po domaćinstvu.

S druge strane se može konstatovati da prosečno gazdinstvo, na međugeneracijskom planu, ima nedovoljan broj dece za obezbeđivanje proste reprodukcije kako stanovništva tako i budućih poljoprivrednih proizvođača. Ove brojke kazuju da se i u registrovanim poljoprivrednim gazdinstvima pojavljuju slične tendencije onima koje su karakteristične i za ukupnu ali i za ruralnu populaciju a to je sve veće učešće starih. Na žalost starenje seoskih domaćinstava je u Srbiji prilično stara pojava. O njoj se govori više od pola veka (Mitrović, 1970) i ona je krenula sa posleratnom (od 1945)

---

sakupljani u pisanoj formi, a zatim unešeni i obrađeni u Microsoft excel-u i SPSS-u. Uzorkom je obuhvaćeno 165 gazdinstava sa dominantnom ratarsko-stočarskom proizvodnjom. Sa isključivo stočarskom proizvodnjom je 142 gazdinstva, a sa ratarskom proizvodnjom ukupno 43. Ova tri tipa gazdinstva zastupljena su sa 68% u ukupnom uzorku. Zatim slede voćarska gazdinstva sa 99, voćarsko – vinogradarska sa 15, povrtarska sa 38, pčelarska sa 8 gazdinstava i 6 ostalih.

industrijalizacijom zemlja kada je veliki broj, uglavnom mladih ljudi napuštao sela i kretao putem gradova i industrijskog rada.

Naravno, ova tendencija je u skladu sa evidentiranim modernizacijskim procesima s tim da modernizacija podrazumeva ruralni eksodus, iseljavanje seoskog stanovništva u urbane zone s jedne strane i modernizaciju poljoprivredne proizvodnje na ukupnijem gazdinstvima i uz primenu savremena agrotehnologije s druge strane. U našem slučaju se vidi da se potencijal za smanjenje učešća poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu ne treba tražiti samo u modernizacijskim tokovima već da ga, delom, treba tražiti i u procesu prirodnog odumiranja seoskog stanovništva kroz smanjeni prirodni priraštaj i posledičnu senilizaciju koji su se, na globalnom nivou, u Srbiji spustili ispod linije koja obezbeđuje prostu reprodukciju ukupnog ali i poljoprivrednog stanovništva. Ovo potvrđuje nalaz da u polovini domaćinstava u registrovanim gazdinstvima nema dece predškolskog i školskog uzrasta.

Važno pitanje za strukturu registrovanih poljoprivrednih gazdinstava je i to koliko je njihovih članova stalno radno angažovano na poljoprivrednim poslovima u okviru gazdinstva a koliko njih je zaposleno van gazdinstva odnosno nezaposleno.

U Strategiji poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024 se navodi da je u Srbiji zaposlenost u poljoprivredi izuzetno visoka, čak među najvišim u Evropi i da iznosi preko 20% u čemu učestvuje i veliki broj sezonskih radnika. Prema rezultatima Popisa poljoprivrede (2012) broj članova poljoprivrednih domaćinstava u radnom kontingentu i stalno zaposlenih je iznosio 1,44 miliona lica. Od toga je samo 1,9% stalno zaposlenih radnika a ostali su članovi domaćinstva. Mereno brojem godišnjih radnih jedinica u poljoprivredni je angažovano 646.283 lica i od toga je približno 40% onih koji su 100% angažovani u poljoprivredi a 28% je povremenih radnika (ispod polovine radnog vremena). U ukupnom fondu godišnjeg rada nosilac gazdinstva i članovi njegovog domaćinstva učestvuju sa 91% (u odnosu 44:47%), stalno zaposleni sa 4% i sezonski radnici sa 5%.⁴

Poređenja radi da navedemo da je Poljska jedna od tranzicionih zemalja sa velikim brojem zaposlenih u agrarnom sektoru. Međutim taj broj je u periodu tranzicija i početnim godinama članstva u Evropskoj uniji (od 1995-2010) opao za 40%. Prema podacima iz 2011. godine je 12,6% svih zaposlenih radilo u poljoprivredi. Od drugih zemalja članica EU je jedino Rumunija imala veći udeo zaposlenih u poljoprivredi (28,6%). U ostalim zemljama članicama se zaposlenost u poljoprivredi kreće u rasponu od 12,4% (Grčka) do 1,2-1,3% (Velika Britanija i Belgija) dok ona u većini drugih zemalja ne prelazi iznos od 5% (Dudek, Chmieliński, Karwat-Woźniak, & Wrzochalska, 2014).

Na osnovu dobijenih odgovora na pitanje koliko je članova domaćinstva stalno angažovano na poljoprivrednim poslovima (tabela 4), vidi se da je modalni odgovor da su to dva člana, takoreći u svakom trećem domaćinstvu (35,1%). Štaviše na skoro polovini gazdinstava je do dva člana porodičnog domaćinstva stalno angažovano na poljoprivrednim poslovima dok je na tri četvrtine gazdinstava angažovano do troje članova. Na nešto

⁴ Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024. godine, *Službeni glasnik RS* 85/2014: 8-11.

malo manje od dve trećine gazdinstava stalno je angažovano dva do tri člana domaćinstva. Dakle, i pored velike brojnosti nekih domaćinstava, očigledno je da poljoprivrednom aktivnošću kao svojom osnovnom delatnošću nisu obuhvaćeni svi članovi domaćinstva. Ovde nisu ubrojana deca i oni koji su na školovanju.

Pored stalno angažovanih u poljoprivredi, u ovim domaćinstvima su prisutni i oni koji su zaposleni van gazdinstva kao i oni koji traže posao. Iz podataka se vidi da na tri petine gazdinstava nema onih koji su stalno zaposleni na drugom mestu. U preostale dve petine najčešće je jedan zaposlen. Takvih je u svakom trećem domaćinstvu. Dok je samo u 8,2% domaćinstava zaposleno više od jednog ukućanina.

Nezaposlenost kao opšti društveni problem je prisutna i poljoprivrednim domaćinstvima. Samo u 30,8% registrovanih poljoprivrednih gazdinstava nema ni jednog nezaposlenog. Čak u 15,3% ovih domaćinstava je evidentiran jedno nezaposleno lice, dvoje ih je u svakom petom a do tri nezaposlena lica ima oko polovine ovih domaćinstava (52,9%). U 7,9% domaćinstava ima više od četvoro nezaposlenih. Ovaj podatak rečito govori o razmerama globalne nezaposlenosti kroz visoku ruralnu, možemo slobodno reći i agrarnu, nezaposlenost.

Naravno, jedno od prvih pitanja koje se može ovde postaviti je otkud nezaposleni u registrovanim poljoprivrednim gazdinstvima. Jedan od odgovora je u veličini poljoprivrednog poseda dovedenog u vezu sa brojem članova domaćinstva. Većina registrovanih gazdinstava ima relativno male posede na kojima ne postoji realna potreba za većim brojem stalno radno angažovanih lica. U našem slučaju 55,4% gazdinstava zasniva svoju proizvodnju na površini do 10 hektara a još 17,9% na površini do 15 hektara, što u zbiru iznosi dve trećine gazdinstava koja koriste do 15 hektara zemlje za svoju proizvodnju. Realno, ova površina se, pomoću adekvatne mehanizacije, koju poseduje većina njih, može obrađivati sa malim brojem stalno angažovanih radnika. Drugi razlog sigurno treba tražiti i u činjenici da je društveni status poljoprivrednika prilično nepovoljan te da mnogi napuštaju kako poljoprivredu kao delatnost tako i sela kao svoj životni okvir i sebi traže bolje uslove za život van ovog sektora delatnosti i van ruralnih prostra.

S obzirom na veličinu poseda razumljivo je da ogromna većina gazdinstava nema stalno zaposlene radnike koji nisu pripadnici domaćinstva. Tek njih 4,5% zapošljava radnike od toga 3,9% zapošljava mušku radnu snagu a 1,2% žensku radnu snagu. S druge strane skoro tri petine ovih gazdinstava ima potrebu za povremenim angažovanjem sezonskih radnika.

Sa zapošljavanjem sezonskih radnika stvari stoje nešto drugačije (tabela 5). U vreme većih radnih aktivnosti sezonskog karaktera dve petina registrovanih gazdinstava ima dovoljno kapaciteta da sopstvenim snagama pokriju povećanu potrebu za intenzivnim radom te stoga nema potrebu ni da zapošljava dodatnu, privremenu – sezonsku, radnu snagu. Treća petina gazdinstava zapošljava do dva radnika a samo 15% ovih gazdinstava zapošljava više od deset sezonskih radnika. Zaključak je da ogromna većina registrovanih poljoprivrednih gazdinstava nema obim proizvodnje koji čak i u vreme najveće potrebe za živim radom ne zahteva veći broj dodatnih radnika.

Ovo se uklapa u nalaze Popisa poljoprivrede po kojima prosečna ekonomska snaga porodičnog gazdinstva u Srbiji iznosi 4990 evra s tim da ona u Vojvodini iznosi 12032 evra a u južnoj i Istočnoj Srbiji 3414 evra. Dakle ekonomska snaga gazdinstava nije ravnomerno raspoređena na prostoru Srbije. Treba uzeti u obzir činjenicu da se u računaju srednje vrednosti ekonomske snage gazdinstava uračunavaju i posedi velikih poljoprivrednih kombinata, preduzeća i preduzetnika tako da ukupan prosek iznosi 5939 evra. Veliki je problem za domaću poljoprivredu da oko polovine svih gazdinstava ima ekonomsku vrednost do 1999 evra (45,7%) te da dodatnih 22,3% ima ekonomsku snagu od 2000-3999 evra (Paraušić, Cvijanović, 2014). Dakle, najmanje oko 70% ukupnog broja gazdinstava ima ispodprosečnu ekonomsku snagu. To je posledica usitnjenosti poljoprivrednih poseda. Prema popisu poljoprivrede 77,4% poljoprivrednih gazdinstava ima u posedu do 5 hektara korišćenog poljoprivrednog zemljišta što se u domaćim uslovima kategoriše kao malo i srednje gazdinstvo (Bogdanov, 2007). U ovom istraživanju registrovani poljoprivrednici imaju u proseku 7,85 hektara sopstvenog i 13,09 hektara korišćenog poljoprivrednog zemljišta, što je još jedna potvrda da su se pozivu na registraciju odazvali pre svega oni koji imaju veću motivaciju da se uspešno bave poljoprivrednom proizvodnjom.

Za strukturu registrovanog poljoprivrednog gazdinstva poseban značaj imaju i sociostrukturalne i demografske karakteristike nosilaca gazdinstva odnosno njegovog vlasnika. U ovom kontekstu se mogu pomenuti pol, starost i obrazovanje.

S obzirom na navedenu konstataciju o tradicionalnosti seoskog društva i poljoprivrede realno je očekivati da će, u duhu patrijarhalne tradicije, većina vlasnika porodičnih poljoprivrednih gazdinstava biti muškarci. To potvrđuju i podaci s obzirom da veći deo uzorka čine muškarci (85,7%) dok žena na toj poziciji ima samo 14,3%. S obzirom na polnu distribuciju nosilaca domaćinstva možemo pretpostaviti da čak i ovaj segment poljoprivrednika nosi ogroman potencijal za očuvanje patrijarhalnog tradicionalizma kao vrednosnog okvira unutar kog ova društvena grupa živi te da u skladu s tim gradi i sopstveni identitet. Dakle, agrarni sektor još uvek opstaje kao značajan branik tradicionalnih društvenih odnosa. Ženska populacija je u modernom urbanom društvu već uveliko osvojila vodeće pozicije u mnogim sektorima delatnosti a u nekima čak ima i prevagu. Na osnovu ovde iznetih podataka vidimo da se to još uvek nije ostvarilo ni u poljoprivredi kao delatnosti niti u ruralnoj sredini kao životnom okviru. Štaviše, možemo smatrati da se identitet poljoprivrednika, uključujući i nosioce registrovanih gazdinstava bazira na tradicionalnim obrascima po kojima ključnu ulogu u organizaciji posla i vođenju gazdinstva ima muškarac.

Jedna od ključnih globalnih karakteristika modernizacije koja prati naučno-tehnički i tehnološki razvoj je razvoj obrazovanja koji se manifestuje, između ostalog, kroz povećanje broja škola, ali i obuhvata mlađih obrazovanjem. Drugim rečima, sa modernizacijom imamo povećano učešće obrazovanih u ukupnom stanovništvu. U konkretnom slučaju, u tradicionalnom društvu u kojem se ogromna većina stanovništva bavi poljoprivrednom kao svojom osnovnom delatnošću imamo veoma malo obrazova-

nih poljoprivrednika (tabela 6). Ako pogledamo nalaze ovog istraživanja videćemo da skoro dve trećine nosilaca registrovanih gazdinstava ima srednje obrazovanje a čak 11% njih ima više i visoko obrazovanje. Ovi podaci rečito govore o tome da modernizacija ulazu i u seoske sredine te da je obrazovanjem obuhvaćeno i ruralno i poljoprivredno stanovništvo.

Gledano iz ovog ugla, izgleda da postoji značajan potencijal za uvođenje modernizacijskih vrednosti u seoski i poljoprivredni društveni milje. Čini se da je ovde najveći problem to što je stručna profilisanost poljoprivrednika neadekvatna s obzirom da je relativno malo njih sa stručnim poljoprivrednim obrazovanjem. Takvih je u ukupnom zbiru samo 13,2%, bez obzira na obrazovni nivo - od trogodišnjih srednjih škola do fakultetskog obrazovanja.

Nije potrebno posebno dokazivati da je nedostatak formalnog obrazovanja dugo bio veliki problem u poljoprivrednoj populaciji. U novije vreme se značajno smanjuje njihova isključenost iz obrazovnog procesa. Štaviše, nalazi istraživanja kazuju da je kod registrovanih poljoprivrednika manje onih čije obrazovanje završava sa 8 razreda osnovne škole (27,8%) u odnosu na 34,43% u opštoj populaciji prema poslednjem Popisu stanovništva⁵ (2011). Čak je i znatno više onih koji imaju neki od nivoa srednjeg obrazovanja (62,2% prema 48,94% u ukupnoj populaciji prema popisu). Možemo zaključiti da su se za registraciju prvenstveno odlučivali oni koji su prošli kroz sistematsko formalno obrazovanje a da su s druge strane ostali prepušteni sami sebi uglavnom oni koji nemaju formalno obrazovanje. Primetan je i podatak da među njima ima znatno manje onih sa višim i visokim obrazovanjem (11% u odnosu na 16,24% u ukupnoj populaciji). Nasuprot ovom stoji podatak da samo 13,2% nosilaca registrovanih gazdinstava ima poljoprivredno obrazovanje.

Ovde primećeni trendovi su tipični i za druge tranzicione zemlje. Primer je Poljska u kojoj je od 2000. godine uočen trend rapidnog podizanja obrazovnog nivoa poljoprivrednog stanovništva (Chmieliński & Karwat-Woźniak, 2015: 142), tako da je tamo 2011. registrovano 26,4% sa osnovnim obrazovanjem, 61,4% sa svim nivoima srednjeg obrazovanja i 12% sa visokim (što je ekvivalentno višem i visokom obrazovanju kod nas). U obe zemlje je identičan broj onih koji imaju poljoprivredno obrazovanje (13,2%). Ovde treba uzeti u obzir i slovenačko iskustvo po kojem sa većim obrazovanjem nosioca gazdinstva raste šansa da se napusti poljoprivreda i pređe u neku drugu delatnost (Juvančič, 2005: 325). U slučaju da se ta tendencija registruje i u Srbiji, došli bismo u opasnost da se tendencijski smanji obrazovni nivo onih koji nastavljaju da se bave poljoprivredom, što bi moglo da ima višestruko negativne posledice na dalji razvoj poljoprivredne proizvodnje. Stoga je od posebnog značaja razvijanje državne pomoći radi zadržavanja obrazovanih u poljoprivredi pa čak i radi njihovog usmeravanja ka sticanju stručnih kvalifikacija iz oblasti poljoprivrede i njoj pratećih disciplina.

Podaci o starosti nosilaca poljoprivrednog gazdinstva (tabela 7) ukazuju na verovatnoću dugoročnog očuvanja patrijarhalno-tradicionalne prakse čak i u ovom segmentu seoskih gazdinstava. Ako pogledamo

⁵ Izvor podataka: Republički zavod za statistiku.

ekstreme na skali videćemo da ima veoma malo mladih nosilaca registrovanih gazdinstava. Mlađih od 30 godina je tek 5,5% a do 35 godina ih je 11,7% dok je, s druge strane, starijih od 65 godina dvostruko više dok je starijih od 60 godina 21,6%. Dakle, s jedne strane, mladi su isključeni čak i iz formalnog vlasništva dok su, s druge strane, u aktivnom statusu oni koji bi trebalo po logici svojih godina i fizičkih zahteva posla da se povuku tj. penzionišu.

Ovaj podatak može, s jedne strane, da bude rezultat nastojanja da mladi „pobegnu“ s sela, da pređu u urbane sredine i neke druge sektore delatnosti, makar radili i fizički najteže poslove. S druge strane, to može biti rezultat tvrdokornih nastojanja da se u ruralnoj sredini i poljoprivredi kao društvenoj delatnosti očuvaju tradicionalni socijalni obrasci po kojima se sposobnost, mudrost i znanje mere godinama ne sposobnošću za učenje i stručnim kvalifikacijama. Dakle, skoro polovina nosilaca gazdinstva je starija od pedeset godina dok je s druge strane samo 11,7% njih mlađe od četrdeset godina. Problem nije samo u tome što su mladi isključeni iz procesa upravljanja poljoprivrednim poslovima već i u tome što su oni u zreloom dobu (između 40 – 50 godina) takođe slabije zastupljeni od najstarijih.

Zemljišna površina na kojoj registrovana gazdinstva obavljaju proizvodnju je prilično mala (tabela 8). Tek svako četvrto registrovano gazdinstvo svoju proizvodnju obavlja na površini većoj od 15 hektara. S druge strane samo 27,7% gazdinstava koristi u proizvodne svrhe 5 hektara ili manje, računajući i one koji ne koriste obradivo zemljište (stočari, pčelari i sl). Prosečan iznos obradive površine registrovanih gazdinstava na kojima se obavlja proizvodnja, prema nalazima ovog istraživanja, iznosi 13,09 hektara.

Međutim ukupna površina nije i sopstvena površina s obzorom da mnogi od njih zakupljuju zemlju. Dakle, prosečno gazdinstvo ima u svom posedu 7,85 hektara zemlje a u zakupu još 5,24 hektara. Sopstvene obradive površine nema 3,3% registrovanih poljoprivrednika dok njih 22,6% ima 3 hektara ili manje uključujući i bezzemljaše. Više od 15 hektara ima svako deseto gazdinstvo. Velika većina njih uopšte ne zakupljuje zemlju (40,7%) a samo 8,3% zakupljuje više od 15 hektara.

Moguće je pretpostaviti da oni koji zakupljuju veće površine imaju aspiracije ka proširivanju sopstvene proizvodnje i, u perspektivi ka uvećavanju proizvodnje sa primarnim ciljem izlaska na tržište i ostvarivanja profita radi daljeg ulaganja u proširivanje proizvodnje. Upravo u tom segmentu treba tražiti najaktivnije nosioce modernizacijskih vrednosti i modernih identiteta poljoprivrednika koji će sve manje biti klasični seljaci a sve više postajati preduzetnički orijentisani pojedinci sa tendencijom da prerastu u krupne zemljoposednike.

Ako uzmemo u obzir da su registrovana gazdinstva neka vrsta formalne organizacije iza koje stoji porodični biznis onda možemo zaključiti da u bliskoj budućnosti u mnogima od njih neće imati ko da nastavi isti. Naravno, veliko je pitanje da li će to značiti prebacivanje resursa na druga registrovana gazdinstva ili degradaciju tj. zapuštanje poljoprivrede. U ovom momentu mogu da se vide naznake i jedne i druge tendencije (npr. prodaja celih domaćinstava – kuća sa okućnicom i poljoprivrednim zemljištem za par hiljada evra, čak i u područjima sa razvijenom poljo-

privrednom proizvodnjom, odnosno s druge strane težnja da se uvećava poljoprivredni posed ili, kao što je registrovano i u ovom istraživanju, da se uzima zemlja u zakup).

Tendencija ukрупnjavanja zemljišnih poseda je registrovana i u drugim tranzicionim zemljama te možemo pretpostaviti da će se ona i dalje nastaviti. Tako je npr. u Poljskoj u periodu uoči i tokom prvih godina po pristupanju Evropskoj uniji registrovan sledeći trend: 2002. godine bilo je 58,7% poseda do 5 hektara površine da bi ih samo osam godina kasnije (2010) bilo 55,2%. Za ovih osam godina je došlo do umanjena ukupnog broja gazdinstava za 20,1% a umanjena broja onih do 5 hektara za 25,9%. Broj gazdinstava do 30 hektara je u ovom periodu bio u opadanju dok je broj gazdinstava veličine od 30-50 ha povećan za 13,7% (od 1,6% na 2,3% ukupnog broja gazdinstava) a broj većih od 50 hektara je uvećan za 42,1% (sa 0,8 na 1,6% ukupnog broja gazdinstava). Tokom ovog perioda je broj gazdinstava veličine do jednog hektara opadao po godišnjoj stopi od 2,5%, odnosno smanjen je sa 1.951.700 na 1.558.400 (Chmieliński & Karwat-Woźniak, 2015: 140-141). Dakle, sa ukupnom modernizacijom javlja se i tendencija postepenog organizovanja poljoprivredne proizvodnje na većim površinama. Možemo pretpostaviti da će ta tendencija u doglednom predstojećem periodu biti prisutna i kod nas.

U meri u kojoj modernizacija bude stizala i na naša sela, porodična gazdinstva bi, po logici stvari, trebalo da pokažu tendenciju ukрупnjavanja poseda i intenziviranja proizvodnje. U tom slučaju bi trebalo da se nešto bitno promeni i u društvenoj strukturi u smislu smanjenja udela poljoprivrednika u ukupnom stanovništvu a samim tim i njihovog hijerarhijskog premeštanja na više pozicije, tj. prelaska iz sloja (samozaposlenih) sitnih poljoprivrednika, koji je u dosadašnjim istraživanjima društvene strukture redovno registrovan kao statusno najniži i društveno marginalizovani položaj, u neku od podgrupa unutar srednje klase s tendencijom da jedan broj njih preraste i u višu klasu (krupni zemljoposednici koji zapošljavaju po više desetina radnika i čiji posed se meri sada više ne samo desetinama već i stotinama hektara).

Drugim rečima, to bi trebalo da znači da će neki od njih, u tom slučaju, preći iz sloja samozaposlenih (u rangu sitnih poljoprivrednika) u srednje i krupne zemljoposednike koji zapošljavaju poljoprivredne radnike. U ovom trenutku tek 4,5% registrovanih gazdinstava ima stalno zaposlene radnika koji dolaze van porodičnog domaćinstva, od toga je u 3,9% gazdinstava zaposlena muška (do 3 radnika) a u 1,2 % (do 5 radnika) ženska radna snaga, odnosno u 0,6% domaćinstava se zapošljava i muška i ženska radna snaga (3-5 radnika). Ovi podaci rečito govore da danas prevladavaju relativno sitni posedi na kojima rade uglavnom, da ne kažemo gotovo isključivo, članovi porodičnog domaćinstva uz povremenu ispomoć sezonski angažovanih radnika.

Društvena moć je jedno od ključnih pitanja svake društvene organizacije. To važi i za organizovanje poljoprivredne proizvodnje na porodičnom poljoprivrednom gazdinstvu. Od toga ko ima moć donošenja poslovnih odluka zavisi koliko će gazdinstvo biti uspešno. Nas ovde interesuje da li su nosioci registrovanog gazdinstva, odnosno formalno-pravni vlasnici

ujedno i donosioci poslovnih odluka. Drugim rečima, radi se o tome da li je osoba na čije ime se vodi registrovano domaćinstvo sama obavlja rukovodeće poslove ili to neko drugi čini umesto nje. Drugim rečima, da li ispod formalne strukture vlasništva postoji neformalna struktura moći.

U našem uzorku ogromna većina nosilaca domaćinstva se nalazi u poziciji donosioca odluka (83,9%). Sada možemo postaviti pitanje ko su nosioci gazdinstva koji ne donose odluke u sopstvenom domaćinstvu, da li postoje određene socio-demografske i strukturalne karakteristike vlasnika koje bi mogle potencijalno da deluju na njegovo (njeno) isključenje iz ove aktivnosti

Ključna karakteristika tradicionalnog društva je patrijarhalnost. To znači da su sve bitne društvene pozicije istovremeno i monopol i privilegija muškaraca. Da bismo proverili da li je tako i kod nosilaca registrovanih poljoprivrednih gazdinstava kod nas ukrstićemo pol ispitanika sa činjenicom da li su ili nisu donosioci upravljačkih odluka. Iz podataka se vidi da su muškarci, nosioci gazdinstva, u velikoj većini slučajeva (92,3%) istovremeno i donosioci upravljačkih odluka. S druge strane u toj poziciji se nalazi tek jedna trećina (33,8%) žena na čije se ime vode gazdinstva. Dakle, ovde su žene najmanje dvostruko deprivilegovane. Prvo, time što uglavnom ne zauzimaju pozicije nosilaca domaćinstva i, drugo, zbog toga što, čak i kad se nađu na toj poziciji, one se najčešće isključuju iz procesa donošenja poslovnih odluka. Prisustvo rodne neravnopravnosti u ovom segmentu društvenog života potvrđuje i statistički značajna veza ove dve varijable a nju još više naglašava vrednost Kramerovog V koeficijenta koja iznosi 0,558 što se može smatrati prilično čvrstom vezom, vezom na gornjoj granici srednje jačine.

Statističkom analizom takođe je utvrđena i statistički značajna veza nivoa obrazovanja nosilaca gazdinstva i činjenice da li oni vrše ili ne rukovodeću ulogu na svom gazdinstvu ($p=0,016$) (tabela 10). Međutim, radi se o vezi slabog intenziteta (Kramerov $V=0,141$). Iz ovoga možemo zaključiti da nivo obrazovanja uglavnom ne igra veliku ulogu u tome da li će nosilac domaćinstva ujedno biti i donosilac odluka. Izuzetak su jedino nosioci sa niskim stepenom obrazovanja (0-8 razreda osnovne škole). U njihovom slučaju svaki četvrti nije donosilac odluka. Kod ostalih nivoa obrazovanja vidimo da je iz procesa donošenja poslovnih odluka isključeno između 11,5-13% nosilaca domaćinstva. Iz ovoga sledi da stepen obrazovanja, iako u statistički značajnoj vezi, nema bitan, odnosno ima veoma slab uticaj na to da li će ili neće nosilac biti isključen iz procesa donošenja poslovnih odluka, pod uslovom da on ima najmanje srednje obrazovanje.

Posmatranu varijablu smo ukrstili i s tim da li nosilac domaćinstva ima stručno poljoprivredno obrazovanje ili je obrazovan za ostale struke (tabela 11). Štaviše, veza ove dve varijable uopšte nije statistički značajna tako da možemo zaključiti da je mnogo značajniji nivo obrazovanja od njegove stručne usmerenosti. Puna modernizacija poljoprivredne proizvodnje bi, po logici stvari, trebalo da znači okrenutost vlasnika gazdinstava ka poljoprivrednom stručnom osposobljavanju. Većina njih svoje poljoprivredno znanje je sticala na tradicionalan vanškolski način.

Ukrštanjem godina starosti nosilaca gazdinstva i činjenice da li su

oni ujedno i donosioci odluka (tabela 12) utvrđeno je postojanje primetnog broja onih koji su samo formalni nosioci gazdinstva u kategorijama najmlađih (do 25 godina – 44,4%) i najstarijih nosilaca domaćinstva (stariji od 65 godina – 33,3%) i donekle onih koji su pri kraju svog formalno radnog perioda, tj u starosnoj grupi između 61 i 65 godina (22,4%). Veza ove dve varijable, merena Kramerovim V koeficijentom je statistički značajna ali je prilično slaba ($V=0,222$). Najviše donosioca odluka se nalazu u starosnoj grupi od 40-60 godina što se može smatrati prihvatljivim i racionalnim a što samo po sebi ne mora biti pokazatelj ni tradicionalnog i modernog.

Zanimljiv nalaz je da ni veličina poseda nije u statistički značajnoj vezi sa činjenicom da li je nosilac gazdinstva ujedno i donosilac upravljačkih odluka. Pokazalo se da jedino na najmanjim posedima vlasništvo korespondira sa mogućnošću donošenja upravljačkih odluka. Problem je u tome što generalno u Srbiji postoji veoma mali broj porodičnih poljoprivrednih gazdinstava koja svoju proizvodnju zasnivaju na velikim korišćenim površinama tako da ne možemo pouzdano da tvrdimo kakvo bi stanje moglo biti na velikim gazdinstvima. U našem uzorku je 11% gazdinstava koje koristi više od 25 hektara i samo 1,7% gazdinstava koja svoju proizvodnju zasnivaju na 50 i više hektara. Srbija nikad nije bila prostor čiju su poljoprivredu organizovali krupni veleposednici. Štaviše, početkom XX veka (Antonić, 2014, 427) evidentirano je nekoliko desetina poseda većih od 100 hektara dok je, s druge strane, bilo samo 11% bezzemljaša, agrarnih proletera koji su morali da rade za velike seoske gazde. Posedi su u tom periodu bili prilično ujednačene veličine.

Dakle, statistički značajna veza kod donošenja odluka evidentirana je samo sa polom, nivoom obrazovanja i starošću. Prva stavka, pol, je zastatak tradicionalnog u savremenom ruralnom društvu i ona je, između ostalog, i posledica velikog broja malih poljoprivrednih gazdinstava na kojima, muškarac, otac porodice, preuzima vodeću ulogu u organizaciji poslovanja gazdinstva. On, po tradicionalnim obrascima monopoliše društvenu moć na svom imanju. Starost se može posmatrati kao kombinacija tradicionalnog i modernog. Činjenica da je grafik po starosnim grupama podeljenim na petogodišnje kohorte zakrivljen ka starijim godištimama s jedne strane govori o racionalnim momentima u kojim se vrednuje iskustvo i sa njim stečena znanja i veštine dok s druge strane govori o još uvek tradicionalnom obrascu po kojem starost znači i starešinstvo. Ohrabruje činjenica da se najstariji vlasnici isključuju iz upravljačke funkcije s obzirom da ona ukazuje na, makar minimalno prisustvo modernizacijskih socijalnih obrazaca u ruralnoj i agrarnoj sredini. Treća stavka, nivo obrazovanja, govori o tome da bar po ovom osnovu, modernizacijski obrasci počinju da uzimaju primat u organizovanju poljoprivredne proizvodnje i ne samo u tome već i u oblikovanju identiteta poljoprivrednika kao društvene grupe. Ovde se prepoznaje evolucija tradicionalnog poljoprivrednika u modernog. Reč je o procesu dugog trajanja čiji konačni ishod treba da bude stanje moderne poljoprivredne proizvodnje čiji će ključni subjekt biti obrazovan i stručno osposobljen poljoprivrednik, možda bolje reći farmer, koji će se oslanjati na poznavanje tehnologije proizvodnje i zakona tržišta poljoprivrednih proizvoda.

Jedna od bitnih karakteristika modernog društva je asocijativnost koja se uglavnom svodi na povezivanje pojedinaca radi lakšeg ostvarivanja sopstvenih potreba i interesa. Asocijativnost se može ostvarivati na različite načine. Suštinski, njen najznačajniji oblik je kroz udruživanje građana u različite građanske asocijacije. U konkretnom slučaju poljoprivrednih proizvođača to bi značilo povezivanje kroz razne profesionalne, strukovne, interesne, zadružne ili slične organizacije – udruženja, uključujući i političke stranke pa čak i organizacije civilnog društva. Ideje seoskog zadrugarstva su dosta stare. Njihova suština je u horizontalnom povezivanju poljoprivrednika, iniciranom odozdo, iz neposredne baze, radi racionalnijeg tržišnog nastupa. Praksa zadrugarstva je dosta stara ali u novije vreme pored zadruga javljaju se i drugi oblici povezivanja poljoprivrednika koji mogu biti zasnovani na različitim interesima i potrebama.

Iz dobijenih rezultata istraživanja vidimo da je nešto manje od trećine nosilaca registrovanih poljoprivrednih gazdinstava učlanjeno u različita udruženja preko kojih bi mogli organizovano da ostvaruju svoje ciljeve i interese (tabela 13). Članova zadruga, s druge strane, ima veoma malo tek 7,9%. Očigledno da modernizacija i demokratizacija društvenih odnosa veoma, u ovom kontekstu, teško ulaze kako u ruralna područja tako i u poljoprivrednu delatnost. Poljoprivrednici su oduvek bili ključni nosioci tradicionalnog sistema vrednosti i tradicionalno su se više oslanjali na primarne grupe nego na organizacije. Iz podataka se vidi da asocijativnost nije značajno prisutna ni u najnaprednijim segmentima klase poljoprivrednika – onima koji su registrovali svoja gazdinstva i koji kao takvi nastupaju na tržištu plaćajući sve dažbine državi i očekujući od nje pomoć tamo gde im je ona potrebna.

Stanje na terenu je u suprotnosti sa stavom većine da bi zajednički nastup kroz udruživanje sa drugim proizvođačima pomogao da se dođe do jeftinije nabavke repromaterijala, opreme, i svih ostalih potrepština neophodnih za normalno odvijanje redovne delatnosti gazdinstva kao i ostvarivanje veće otkupne cene njihovih proizvoda ali proširivanje njihove osnovne delatnosti (zajednička gradnja hladnjača, plastenika i staklenika, sušara, malih pogona za preradu poljoprivrednih proizvoda i slično). Skoro dve trećine registrovanih poljoprivrednika ima, po ovom pitanju, izričito pozitivan stav dok izričito negativan stav ima približno svaki dvadeseti poljoprivrednik. Približno trećina njih smatra da bi ovakvo udruživanje možda bilo od koristi.

Čini se da je ovde značajno pitanje zašto je relativno malo njih na različite načine organizovano. Jedan od odgovora bi mogao da bude da se ovde radi o relativnom nepoverenju poljoprivrednika u ova udruženja. Možemo pretpostaviti da nepoverenje delom proizilazi i iz činjenice da su takva udruženja na našem prostoru u periodu posle Drugog svetskog rata često inicirana odozgo, iz političkih i drugih struktura koje su prve pokretale inicijativu, nametale poljoprivrednicima pravila igre i koje su ne retko imale sopstveni interes da ta udruženja zažive. Problem je obično bio u tome što se interesi osnivača često nisu preklapali sa interesima samih poljoprivrednika. Štaviše, neravnomerna raspodela društvene moći (Milađinović, 2007) koja je u našem društvu funkcionisala decenijama unazad

imala je kao posledicu to da je ukupan društveni položaj poljoprivrednika bio ubedljivo najnepovoljniji. Njihova ekonomska snaga je u periodu posle drugog svetskog rata bila ograničena zemljišnim maksimumom koji je kroz najduži deo socijalističkog perioda iznosio deset hektara po domaćinstvu. Činjenica da je to bila jedna od nekoliko strukturalnih grupacija – društvenih slojeva, koje su radile u privatnom sektoru činila je da su poljoprivrednici bili van vladajućeg sistema društvenih odnosa i prema tome u klasnoj strukturi hijerarhijski najniže pozicionirana društvena grupa (Lazić, 1987). Štaviše, u funkcionisanju zemljoradničkih zadruga bilo je vidno i delovanje spoljne prinude što je uticalo na negativan stav zemljoradnika prema zadrugama.

Dakle, nasleđe socijalističkog perioda je još uvek prisutno u sećanju mnogih poljoprivrednika i tu verovatno treba tražiti jedan od značajnijih razloga zašto mnogi od njih izbegavaju da se organizuju u različita udruženja čak i pored toga što smatraju da bi od toga imali korist, upravo zbog straha da će neko drugi pokušati da ih iskoristi radi ostvarivanja svojih partikularnih interesa i ciljeva. Potrebno je vreme da se izgubljeno poverenje povрати. U tom procesu bi mogle da pomognu državne savetodavne službe koje se već bave organizovanjem obuka registrovanih poljoprivrednika kako za poslove same proizvodnje tako i za poslove računovodstva, finansijskih kalkulacija i ostalog iz domena njihovog poslovanja. Danas postoji bogato svetsko iskustvo zadrugarstva ali očigledno da ne postoji dovoljna informisanost onih koji se bave poljoprivrednom proizvodnjom o prednostima organizovanja ali i nedovoljna spremnost da se preuzme sopstvena odgovornost u realizaciji istog.

Od korišćenih socio-demografskih indikatora (pol, starost, obrazovanje) jedino je pol pokazao statistički značajnu vezu sa činjenicom da su ili nisu nosioci registrovanih gazdinstava članovi raznih udruženja (ali ne i zadruga) ($C=0,114$; $p=0,009$) i time kakav stav imaju o značaju ovih organizacija za uspešno obavljanje njihove delatnosti ($V=0,148$; $p=0,004$). Očekivano, žene su vidno (upola) ređe članovi takvih organizacija i imaju negativniji stav prema njihovom značaju za uspešno obavljanje sopstvene delatnosti. Dok dve trećine muškaraca ima pozitivan stav po ovom pitanju dotle isti stav zauzima samo polovina žena a s druge strane je tri puta više žene sa negativnim stavom o značaju ovih udruženja i zadruga za obavljanje sopstvene delatnosti u odnosu na muškarce ali i više njih ima nedefinisan stav. Ova konfiguracija odgovora se može dovesti u vezu sa činjenicom da je veći broj žena nosilaca gazdinstava iz različitih razloga isključen iz procesa donošenja odluka na gazdinstvu te da se može pretpostaviti da i nije zainteresovan za mnoge aktivnosti od značaja za vođenje poslova.

Pored obrazovanja i asocijativnosti, jedan od nedvosmislenih pokazatelja modernizacijske orijentacije je i poznavanje rada i korišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija. Računari (kompjuteri) i Internet su odavno ušli ne samo u radnu upotrebu već i u svakodnevni život velikog broja ljudi tako da ih danas možemo posmatrati kao važan pokazatelj dolaska modernizacije u neku sredinu. Novija istraživanja kazuju da danas u Srbiji ne postoji bitna razlika u rasprostranjenosti korišćenja ovih tehnologija u zavisnosti od tipa naselja, zanimanja, grane delatnosti, pola, škol-

ske sprema i sličnih sociodemografskih karakteristika pojedinaca. Jedina diskriminatorna tačka koja razdvaja korisnike od nekorisnika može biti generacijska pripadnost što znači da su kod nas danas samo starije generacije, oni koji se približavaju svojim šezdesetim godinama i stariji, manje upućeni u korišćenje računara i Interneta (Miladinović, 2014: 51-52). Ostali su mogu smatrati familijarnim sa ovim tehnologijama dok oni koji su do četrdesetak godina starosti gotovo da mogu biti nazivani „digitalni urođenici“ (Prensky, 2001).

Podaci iz ovog istraživanja gotovo da potvrđuju ovu činjenicu s obzirom da 86% posmatranih domaćinstava ima u kući kompjuter a 80% njih ima priključak na Internet. Treba napomenuti da su realni brojevi verovatno veći s obzirom da mlađe generacije skoro u potpunosti koriste tzv. mobilne smart telefone koji imaju vezu sa Internetom tako da se i ovde može pretpostaviti teza o generacijskoj determinisanosti upotrebe informaciono-komunikacionih tehnologija

Sada je pitanje ko najviše koristi kompjuter i zbog čega. Na osnovu uvida u podatke se može zaključiti da u natpolovičnoj većini (53,8%) domaćinstava kompjuter koriste sve generacije, dakle ne samo oni najmlađi tj. deca. U dodatnih 16,4% domaćinstava njega koriste vlasnik gazdinstva i njegova supruga ili generacijski posmatrano stariji. Preostaje 29,8% domaćinstava u kojima se kompjuterom služe samo deca. Zaključak je da većina registrovanih poljoprivrednika (70,2%) u manjoj ili većoj meri koristi računar.

Korišćenje računara je samo jedna strana prihvatanja savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija a druga strana je razlog njihovog korišćenja. Dakle, dve trećine nosilaca registrovanih poljoprivrednih gazdinstava se izjasnilo da ih koristi, između ostalog, i za različite aspekte obavljanja svog posla. Dominira upotreba računara radi pronalaženja novih znanja i tehnologija proizvodnje odnosno zanimljivosti iz oblasti poljoprivrede (35,3%) dok izuzetno mali broj njih računare koristi isključivo radi vođenja evidencije troškova i prihoda poljoprivredne proizvodnje primenom Excela ili nekog sličnog programa, dok nešto više od četvrtine njih koristi računar u obe pomenute svrhe. S druge strane tek nešto malo iznad jedne trećine njih se izjasnilo da računar koristi isključivo za privatne svrhe.

Okrenutost tehnologijama i zainteresovanost za sticanje znanja su indikatori prevazilaženja tradicionalnih okvira identifikacije koji su karakteristični za ruralna područja, agrarni način proizvodnje i tradicionalno društvo. Mali je korak potreban da se informaciono-komunikacione tehnologije pretvore od sredstva zabave u sredstvo traganja za informacijama i društvenog umrežavanja. Ovim putem klasičan seljak sve više postaje menadžer koji traga za istomišljenicima, za poslovnim partnerima i za otvorenim tržištem.

Posebno značajnu ulogu u ovom segmentu sada već svakodnevnog života imaju virtuelne društvene mreže koje imaju sposobnost da individualnog i izolovanog poljoprivrednika, okrenutog isključivo proširenoj porodici i lokalnoj zajednici transformišu u tržišno orijentisanog agrarnog preduzetnika koji će biti prinuđen da se obrazuje, da se orijentiše ka mnogo širem okruženju, da prihvati oštru tržišnu konkurenciju kao socijalnu neminovnost i da se uhvati u koštac s njom.

U novije vreme inovacije su postale jedan od najvažnijih faktora privrednog razvoja. One obezbeđuju konkurentnost na tržištu. Njihov značaj je još veći u poljoprivrednoj proizvodnji s obzirom da one omogućavaju proizvodnju veće količine kvalitetne hrane za stalno rastući broj stanovnika i potrebe izlaska na šire pa i svetsko tržište ali i za održivi lokalni i regionalni razvoj. Dakle, modernizaciju i primenu inovacija u poljoprivredi treba shvatiti kao izuzetno značajan faktor konkurentnosti poljoprivrede, počevši od nivoa individualnog gazdinstva pa sve do nivoa nacionalne privrede (Rumanovská, 2013). U našim uslovima jedan od imperativa privrednog razvoja treba da bude razvoj održive poljoprivrede zasnovan ne samo na inovativnosti proizvodnje već i na inovativnosti poslovanja. S obzirom na ukupnu strukturu domaće poljoprivrede posebno važno mesto zauzimaju registrovana poljoprivredna gazdinstva to se velika pažnja mora posvetiti upravo stručnom osposobljavanju poljoprivrednika da shvate značaj inovacija ne samo u proizvodnji već i u svakodnevnom poslovanju i upravljanju gazdinstvom i da ih primene u praksi. Drugim rečima, nužno je sistematskom društvenom akcijom obezbediti realizaciju procesa transformacije seljaka u agrarnog preduzetnika i menadžera

U našim uslovima dopunski problem predstavlja i činjenica da je zemljišni posed poljoprivrednih gazdinstava prilično usitnjen, sastavljen od većeg broja međusobno odvojenih parcela što samo doprinosi da ukupna poljoprivredna proizvodnja i dalje ostaje ekstenzivna a seljaštvo, makar koliko bilo organizovano i umreženo, kako unutar sebe tako i sa spoljnim svetom, i dalje živi po tradicionalnim socijalnim obrascima koji se u mnogim stavkama razlikuju od socijalnih obrazaca urbane populacije i svih onih koji su angažovani u sekundarnom i tercijarnom sektoru. Jedan od pokazatelja tradicionalnosti selja i seljaštva, pa čak i njihovog najnaprednijeg dela, onih koji su registrovali svoja gazdinstva i počeli da sistematski saraduju sa spoljnim svetom registrujući svoje gazdinstvo, je upravno polna segregacija koja podrazumeva socijalnu isključenost žena iz upravljačkih poslova na poljoprivrednom gazdinstvu, čak i onda kada nisu isključene iz vlasništva.

Danas gotovo da postoji teorijska saglasnost oko toga da je porodično gazdinstvo društveno-ekonomska osnova oko koje se stvara seljaštvo kao društveni sloj i dokle god ono postoji reprodukuje se i međuljudski i lokalni odnosi i kulturni obrasci tipični za seosku sredinu. Ovo značajno doprinosi tome da je današnja poljoprivreda u Srbiji u velikom zaostatku u odnosu na poljoprivredu zemalja Evropske unije i to gledano kako prema farmerskom prihodu tako i prema tehničkoj opremljenosti, produktivnosti kao i većini drugih ekonomskih pokazatelja (Mitrović, 2015: 114). Ulazak savremenog načina proizvodnje, uvođenje novih poljoprivrednih tehnika i tehnologija, modernizacija društvenih odnosa, stvaranje novih obrazaca društvenog umrežavanja i slične modernizacijske novine će, nesumnjivo, na dugi rok menjati socijalne obrasce i seoske sredine i poljoprivrednika kao društvene grupe.

Naznake tih promena se već vide u rezultatima ovog istraživanja. Tu su porast obrazovnog nivou poljoprivrednog stanovništva, postepeno ali još uvek nedovoljno usmeravanje ka stručnom poljoprivrednom obrazovanju, ekonomsko povezivanje domaćinstva sa spoljnim okruženjem, Umre-

žavanje poljoprivrednika, koje je u ovom momentu takođe nezadovoljavajućeg obima ali ipak evidentno, okretanje novim tehnologijama i slične tendencije. Identitet savremenog poljoprivrednika vlasnika registrovanog gazdinstva poprima mnoge naznake modernih identiteta te bi u nastavku ovih procesa biti realno očekivati i njegovu modernizaciju.

PRILOZI

Tabela 1.
Ukupno članova domaćinstva

Broj članova	Broj	%	Kumulativni %
1	8	1,6	1,6
2	64	12,4	14,0
3	73	14,1	28,1
4	112	21,7	49,8
5	111	21,5	71,3
6	90	17,4	88,8
7	35	6,8	95,5
8	10	1,9	97,5
9	6	1,2	98,6
10	2	0,4	99,0
11	3	0,6	99,6
12	2	0,4	100,0
Total	516	100,0	

Tabela 2
Predškolska deca, đaci i studenti

Broj dece i mladih u domaćinstvu	Deca do 7 godina:	Đaci (osnovna škola):	Đaci (srednja škola):	Predškolska deca i đaci	Studenti:	Maladeca, đaci i studenti
0	79,8	75,4	79,1	48,6	79,7	35,7
1	11,2	13,2	15,3	18,8	14,3	20,3
2	7,2	9,7	5,6	24,4	5,8	34,1
3	1,7	1,4		5,2	0,2	6,6
4		0,2		2,7		3,1
5		0,2				
6						
7						
8				0,2		0,2
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Prosek	0,31	0,38	0,27	0,96	0,27	1,22

Tabela 3
Odrasli članovi domaćinstva

	Zene (do 60 godina):	Zene (preko 60 godina):	Žene ukupno	Muškarci (do 65 godina):	Muškarci (preko 65 godina):	Muškarci ukupno	Odrasli ukupno
0	13,6%	54,3%	3,5%	8,3%	69,8%	0,4%	
1	57,6%	43,8%	39,3%	56,8%	29,7%	49,4%	2,7%
2	24,2%	1,7%	44,8%	27,7%	0,6%	37,6%	27,1%
3	4,3%	0,2%	10,5%	6,2%		9,7%	27,5%
4	0,2%		1,6%	1,0%		2,7%	26,2%
5	0,2%		0,4%			0,2%	11,0%
6							3,9%
7							1,2%
8							0,4%
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	Total
Prosek	1,21	0,48	1,68	1,35	0,31	1,66	3,34

Tabela 4.
Radni angažman članova domaćinstva

Broj članova	Stalno angažovano na poslovnima poljoprivredne proizvodnje tokom godine		Zaposleni van gazdinstva		Nezaposleni	
	%	Kumulativno	%	Kumulativno	%	Kumulativno
0	3,3	3,3	59,9	59,9	30,8	30,8
1	8,9	12,2	32,0	91,9	15,3	46,1
2	35,1	47,3	7,2	99,0	22,3	68,4
3	27,3	74,6	0,6	99,6	15,3	83,7
4	17,1	91,7	0,4	100,0	8,3	92,1
5	5,4	97,1			5,6	97,7
6	2,7	99,8			2,1	99,8
7	0,2	100,0			0,2	100,0
Total	100,0		100,0		100,0	

Tabela 5
Koliko sezonskih radnika angažujete tokom godine?

	%	Kumulativni %
0	41,1	41,1
1	5,8	46,9
2	13,0	59,9
3	6,4	66,3
4 -5	10,4	76,7
6-10	8,2	84,9
11-20	6,0	90,9
21-50	4,5	95,5
51-100	2,8	98,3
101+	1,7	100,0
Total	100,0	85,3

Tabela 6
Stručna sprema nosioca gazdinstva

	%	Kumulativni %
0-8 razreda	27,8	27,8
Srednja škola	61,2	88,9
Viša škola	5,0	94,0
Fakultet	6,0	100,0
Total	100,0	

Tabela 7
Godine starosti nosioca domaćinstva

	%	Kumulativni %
21-25	1,8	1,8
26-30	3,8	5,5
31-35	6,1	11,7
36-40	12,3	24,0
41-45	16,2	40,2
46-50	14,7	54,9
51-55	12,5	67,3
56-60	11,1	78,4
61-65	11,5	89,9
66+	10,1	100,0
Total	100,0	

Tabela 8
Veličina poseda na kojem se zasniva proizvodnja

	Na koliko hektara obradive površine gazdinstvo zasniva poljoprivrednu proizvodnju?	Sopstvena površina (ha):	Površina u zakupu (ha):
Nema	2,5%	3,3%	40,7%
0,1-1 ha	1,7%	2,3%	4,7%
1,01-3 ha	9,7%	17,1%	13,4%
3,01-5 ha	13,8%	21,9%	13,2%
5,01-8 ha	16,3%	21,7%	9,1%
8,01-15 ha	29,3%	22,9%	10,7%
preko 15 ha	26,7%	10,9%	8,3%
Total	100,0%	100,0%	100,0%
Prosek ha	13,09	7,85	5,24

Tabela 9

Ukrštanje – Pol nosioca gazdinstva * Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?

	Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?		
Pol	Da	Ne	Total
Muški	92,3%	7,7%	100,0%
	94,2%	41,0%	85,7%
Ženski	33,8%	66,2%	100,0%
	5,8%	59,0%	14,3%
Total	83,9%	16,1%	100,0%
	100,0%	100,0%	100,0%

χ^2	Kramerov V	p	df
160,844	0,558	0,000	1

Tabela 10

Ukrštanje – Stručna sprema nosioca gazdinstva * Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?

stručna sprema nosioca gazdinstva	Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?		
	Da	Ne	Total
0-8 razreda	75,5%	24,5%	100,0%
Srednja škola	87,0%	13,0%	100,0%
Viša škola	88,5%	11,5%	100,0%
Fakultet	87,1%	12,9%	100,0%
Total	83,9%	16,1%	100,0%

χ^2	Kramerov V	p	df
10,271	0,141	0,016	3

Tabela 11

Ukrštanje – Poljoprivredno/ostalo obrazovanje * Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?

Vrsta formalnog obrazovanja	Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?		
	Da	Ne	Total
Poljoprivredno obrazovanje	89,7%	10,3%	100,0%
Ostalo	83,0%	17,0%	100,0%
Total	83,9%	16,1%	100,0%

χ^2	Kramerov V	p	df
1,965	0,062	0,161	1

Tabela 12

Ukrštanje – Godine starosti nosioca domaćinstva * Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?

Godine starosti nosioca domaćinstva	Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?		
	Da	Ne	Total
21-25	55,6%	44,4%	100,0%
26-30	84,2%	15,8%	100,0%
31-35	87,1%	12,9%	100,0%
36-40	83,9%	16,1%	100,0%
41-45	89,0%	11,0%	100,0%
46-50	86,5%	13,5%	100,0%
51-55	92,1%	7,9%	100,0%
56-60	89,3%	10,7%	100,0%
61-65	77,6%	22,4%	100,0%
66+	66,7%	33,3%	100,0%
Total	84,0%	16,0%	100,0%

χ^2	Kramerov V	p	df
24,859	0,222	0,003	9

Tabela 13

Organizovanost poljoprivrednika

	Da li ste član nekog udruženja?	Da li ste član neke zadruga?	Da li smatrate da bi Vam zajednički nastup kroz udruženje sa drugim proizvođačima pomogao da dođete do jeftinijih inputa ili do veće otkupne cene vaših proizvoda?
Da	30,4	7,9	62,3
Ne	69,6	92,1	47,7
Možda	-/-	-/-	32,9
Total	100,0	100,0	100,0

Tabela 14

Kompjuter i Internet u kući

	Vali Da li imate kompjuter u kući?	Da li imate internet u kući?
Da	86,0	80,0
Ne	14,0	20,0
Total	100,0	100,0

LITERATURA

- Antonić, Slobodan. „Demokratija u Srbiji uoči Prvog svetskog rata“. *Sociološki pregled XLVIII*, 4 (2014): 421–458.
- Bogdanov, Natalija. *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*. Beograd: UNDP, 2007.
- Chmieliński, Paweł & Bożena Karwat-Woźniak. “Changes in Population and Labour Force in Family Farming in Poland”. *Studies in Agricultural Economics* 117 (2015): 140-146.
- Dudek, Chmieliński, Karwat-Woźniak & Wrzochalska. *Human capital in the structural transformation process of rural areas and agriculture*. Warszawa: Institute of Agricultural and Food Economics – National research Institute, 2014.
- Juvančič, Luka. “Characteristics of structural adjustment of agricultural holdings in Slovenia”. *Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft für Agrarökonomie* 13 (2005): 311-329.
- Lazić, Mladen. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed, 1987.
- Miladinović, Slobodan. „Raspodela društvene moći u Jugoslovenskom društvu“. *Teme* 1 (2007): 73-94.
- Miladinović, Slobodan. „The Function of Information Communication Technology in Creation of Social Capital“. In *Cyber Crime and the Links to Irregular Migration and Human Trafficking*, edited by Vladimir Urosevic, 23-90. Belgrade: Ministry of the Interior of the Republic of Serbia, 2014.
- Mitrović, Ljubiša. *Ognjišta koja gasnu*. Beograd: Ekonomska politika, 1970.
- Mitrović, Milovan M. *Sela u Srbiji: promene strukture i problemi održivog razvoja*. Beograd: Republički zavod za statistiku, 2015.
- Paraušić, Vesna i Drago Cvijanović. „Economis Size of Holding in Serbia and Measures for Their Strengthening“. Zbornik radova *Završna konferencija Primena podataka Popisa poljoprivrede 2012 u analizi stanja Poljoprivrede i u planiranju agrarne politike u Republici Srbiji*, 43-61. Subotica: Republički zavod za statistiki, 2014.
- Prensky, Marc. “Digital natives, digital immigrants”. *On the Horizon* 9, 5 (2001):1-6.
- Rumanovská, Ľubica. “Evaluation of the Impact of Innovative Projects on the Competitiveness of Agricultural Holdings in Slovak Republic”. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development* 13, 1 (2013): 337-343.
- Službeni glasnik. „Pravilnik o načinu obavljanja savetodavnih poslova u poljoprivredi“. *Službeni glasnik Republike Srbije* 65/2014.
- Službeni glasnik. „Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024. godine“. *Službeni glasnik RS* 85/2014.

SOCIAL STRUCTURE AND MODERNIZATION OF THE IDENTITY OF THE HOLDERS OF REGISTERED AGRICULTURAL HOLDINGS**Summary**

It performs the registration of agricultural households in Serbia in recent years. It is realistic to expect that the registered farmers are the most advanced part of this social group for several reasons. First, they should be interested in the development of agricultural production on their own farms and then in the wider community, which should contribute to overall social development. Second, they should gradually leave the traditional value patterns and gradually turning to modernization and modernization values, which should contribute to changing the traditional patterns of social life in rural areas and for other farmers. The aim of this paper is to provide insight into the social structure of registered agricultural households as well as the insight into the use of modern technologies and determine whether these households are potential carriers of agricultural development.

Key words: registered agricultural holding, modernization, farmers, social structure, social development.

МОДЕРНИЗАЦИЈАТА В ПОЗНАВАТЕЛНАТА КУЛТУРА²

Резюме

Текстът разглежда процеса на модернизация като преобразуване на утвърдени когнитивни модели. Подчертава ролята на рационалността в процесите на промяна и тяхната динамика, за епистемологичната власт като фундаментална категория за разбиране на съвременната реалност. Разгледан е проектът на Мишел Фуко за модернизиране на традицията на Просвещението, свързан с идеите на Имануел Кант и методологическия nihilism на Ницше. Представена е трансформацията в контекста на съвременната когнитивна култура и критично е разгледан характера на епистемологичната власт в съвременния свят. Текстът поставя проблемната тема за отношенията между теория и факт.

Ключови думи: власт, влияние, подчинение, когнитивност, рационалност, истина, модерност

Едно от измеренията на модернизацията е разбирането за ролята на науката в културно организирания свят.

Под „модерност“ в най-общия случай се разбира културният аспект на социалната история, свързана с християнската традиция в Европа, обособяваща този стадий от езическите средиземноморски цивилизации, а в частния³ – просвещенски тип култура: философските, политическите и научните характеристики на социалното развитие и прогрес в периода на новото време, породили специфичен тип цивилизация. Франкфуртската философска школа, сред най-авторитетните в изследването на проблематиката, извежда като водещ аспект на понятието най-вече просвещенския проект за рационализъм, *идеалът за въплъщение на научните постижения в действителността*. Той става предмет на методологическо осмисляне, на дискусията за модерността и постмодерността. Като влиятелни в обществознанието се утвърждават две познавателни тенденции, насочени към два типа водещи проблеми на модернизация:

За модернизацията като динамика на реалиите (институции и

1 mayorus@gmail.com

2 Рад саопштен на скупу *Традиција, модернизација и идентитети VIII: Анализа резултата истраживања у области традиције и модернизације идентитета на Балкану*, која је одржана 9. јуна 2017. године на Филозофском факултету у Нишу.

3 Проектите на модерността са свързани с множество социо-културни иновации: ренесансовото поставяне на човека в центъра на света и бароковият идеал; проектът на Реформацията и Контрареформацията за връзката между човешкото и божествено измерение; немският идеализъм и социалните проекти; националната държава, техническият прогрес и капитализма, качествената промяна в изразителните и изобразителни прояви на творчество. Рационализмът на Просвещението е един от тях.

организации), с подчертано структурно-социологически характер;

за динамиката в културните нагласи (връзка субект-обстоятелства) в развитието от история към съвременно, с подчертано процесуално-психологически характер.

Дали обществото ще бъде разбирано през конструирани социално свят или през начините за неговото преживяване като специфични за настоящото битие с неговите особености, основните *смислови опори за модернизация са свързани с категориите „рационалност” и „власт”, разгледани през призмата на състоянието „съвременност”*.

Постмодерната познавателна ситуация води до развитие на различни подходи, идейно свързани с критическата методология: философския ниҳилизъм, философия на живота и екзистенциализма, феноменологията, които обогатяват критическия метод в наукознанието и подпомагат прехода към нова формализация на мисловността. Тази нова ситуация сменя трикомпонентната кантова идея за култура (наука – морал – изкуство), като изгражда валенции за връзка между културните сфери чрез вътрешносистемна интеграция в полето на единната култура. Развива политически идеи преимуществено с фокус върху на проблема за връзката между общностни цели, властни отношения и средства за реализацията им. Така в изходната триада ‘цел – ценност – средство’ настъпва нова трансформация. Ако просвещенският модел акцентира върху целите на господството, модернизацията премества този *акцент към средствата за упражняване на власт*, към политическата технология (по подробно виж: Русева, 2003). Зигмунт Бауман отбелязва като една от характеристиките на съвременността и специфика на постмодерната етика, че средствата се явяват и цел, и ценност, вместо да се субординират с тях (Бауман, 2001).⁴

МОДЕРНИЗАЦИЯТА КАТО РАЗВИТИЕ НА ПРОСВЕЩЕНСКАТА ПОЗНАВАТЕЛНА ТРАДИЦИЯ. МИШЕЛ ФУКО

Самоосмисляне на времето като съвремие

Критическата тенденция за разглеждане на познанието в единство с волята и полагането на мисленето в качеството му на практически принцип са в основата на просвещенската познавателна традиция. *Феноменът Просвещение се състои в голяма степен в начина на заговаряне по темата за познанието*. Един от дискурсите, белязал този етап и породил съвкупни културни следствия е типът *самоосмисляне на времето под формата на съвремие*. Мишел Фуко подновява проблема за просвещенството, чрез своеобразно завръщане към темата.⁵ Част от тази традиция е въпросът „Що е Просвещение?” на

4 Спецификата на глокалността в категорията „периферия” и в контекста на модерната политическа история на Балканите разглежда: Митрович, 2010.

5 Възобновява традицията от XVIII век, периодичните издания да се допитват до

периодичното немско издание *Berlinische Monatschrift*, което публикува през декември 1784. г. и знаменития отговор на Имануел Кант. От тогава в познанието „е повдигнат един въпрос, на който модерната философия не е била в състояние да отговори, но от който никога не съумяла да се освободи“.

Фуко отбелязва, че за пръв път философското мислене разсъждава за своето настояще не през призмата на специфики на епоха, разпознаване на тенденции за предстоящото или знаци за преход към новото. Кант „Търси различие: какво различие въвежда днес по отношение на вчера?“ По оценката на Фуко, предписанието на Кант е свързано не толкова със стремеж, а с „изход от състояние“, състоянието на непълноценност. Изменението ли промяната (*Aufklärung*) в културно-критическата теория на Кант касае придвижването на целия човешки род към по-добро. Просвещенският изход, за който говори, е колкото колективно, толкова и персонално усилие, свързано с градивната сила на знанието. „Дързостта на познанието“ на Кант бележи единството между волята и рационалността, ценността и целта, като осмислен двигател на разгръщане едновременно на личността и на общността.

Две форми на употреба на разума във връзка със свободата и подчинението

Мишел Фуко откроява в просвещенския модел на Кант „две съществени условия за излизането на човека от неговото непълнолетие. И те са едновременно духовни и институционални, етически и политически.“ „Първото от тези условия е ясното разграничаване на това, кое е свързано с подчиняването и кое с употребата на разума.“ Кант диференцира сферите на господство на и над разума. *Публичната му употреба е свободна, а частната – подчинена.*

Под частна употреба Кант разбира човекът в обществени условия, със своя социална роля и функции. В този случай, той действа съобразно конкретната си позиция, по определени правила и с оглед на определени цели, което го прави зависим. Като причастен към общността, в ситуация на свързаност с единството на общността⁶ човекът разсъждава с оглед на подчинената си роля. Това е сферата на човешките задължения. Човекът като част човечеството (в себе си), като разумно същество реализира публичната употреба на разума. В това си качество, той не се явява като част от конкретния обществен интегритет, а като част от разумното човечество. Обвързан е с друг тип отношения, не на зависимост, а на представителство. Това е сферата на дължеността към човешкия род, необслужваща конкретни жизнено цели и тук личната свобода на мислене се разкрива.⁷

публиката по значими проблеми: Foucault, 1984. Виж също: Фуко, 1997.

6 Терминът „единство на общността“ е на Паул Наторп, който го извежда от неокантиански позиции. В конкретния контекст намирам, че обозначава точно както идеята на Кант, така и оценката на Фуко за нея.

7 „... а човекът – доколкото се е издигнал само заради своето достойнство и своята

В своите Критики Кант разглежда човек като притежател на ноуменалното (като интелигибилна същност, проявяващо се) и на феноменалното (обвързано дълженствуващо „трябва“) като основа на практически-поведенческата му изява. А философията като наука за човешките мисли, представи и действия. Тя разглежда човека като „съставен от две части от различен вид“ – такъв, какъвто е, според естествените му дадености, като сетивност и разсъдък и такъв, какъвто трябва да бъде, според морала и свободата като разум и свободна воля (Кант, 1994: 85). «Човекът трябва да се определя по отношение на два съвсем различни свята» - земен свят и царство на нравите. Разсъдъчната способност е активна, «всички негови представи и понятия са негови творения» функционираща в сетивния свят. Разсъдъкът свършва там, където свършва човекът. Разумът обаче, надхвърля човека, устремен е към съвършенството, «Следователно моралността не е разсъдъкът, а това, което прави човека човек.» Моралът свършва там, където свършва човечеството (Кант, 1994: 85).

Въпросът, който изследва Фуко е как свободният разум намира публична употреба и стига до заключение, че промяната, която цели да постигне. Просвещението, не се свежда до „общ процес, засягащ цялото човечество; не трябва да се схваща само като задължение, предписвано на индивидите: сега *Aufklärung* се оказва *политически проблем*.” Потвърждение на политическия дискурс в просвещенската културно-критическа теория откриваме в разсъжденията на Кант: „Просвещение на народа означава публичното му поучаване, относно неговите задължения и права с оглед на държавата, към която принадлежи” (Кант, 1994: 105).

Оценката на Фуко за просвещенския проект на Кант, го обвързва с конкретния контекст и историчност, но сам той продължава с адаптиране на проблематиката към променените условия, настъпили след края на XVIII век. Тази дискусийност около новите контексти на просвещенския модел, непрекъсващите актуализации за изхода от стадия на „юношеството“ на човечеството и влиянието на разума, както и въпросите на следващото време, осъвременяващи го със себе си, представлява непрекъснат процес от културни проекции на просвещенската философия на познанието.

„Мисля, че новостта на този текст е рефлексията върху “днес” като различие в историята и като мотив за една особена философска задача... И замислен по този начин, струва ми се, че в него може да се разпознае една изходна точка: ескизът на нещо, което би могло да бъде наречено нагласа на модерността” (Фуко, 1997: 48). Вместо обособяване на пред- и постмодерен период, Фуко приема за конструктивно да се изследва нагласата към модерност и нагласата за съпротива срещу нея, съпътствали целия процес.

независимост от всичко, което не е закон – трябва да се определя просто чрез самия себе си” (Кант, 1994: 87). Автономността Кант разглежда на това равнище в най-строг смисъл като свободна и необвързана със света на явленията (виж Кант, 1993: 63).

Властта за поддържане на социалния порядък и властта за разкриване на истината в съвременния свят са два съществени фактора за израждане на актуална идентичност и формиране на чувството за реалност. Тези съвкупни власти задават стандартите за адекватност в поведението и вариативността от избори за съвременния човек. Явяват се регулатори в осъвременяването на субекта с утвърдените практики и истини на дисциплинираното общество, гарантиращи сигурност; очертават възможните граници за автентична субективна автономност. Властта на политическия порядък и властта на епистемологията, налагат режим на реалност под формата на „критика, упражнявана с цел необходимо ограничаване“, гарантираща сигурност и мотивирана чрез приемственост с просвещенската традиция. Този тип механизми, по оценката на Фуко, изграждат негативна връзка с образците, родеещи се с просвещението. Превръщат ги в стагниращ шаблон, своеобразен „шантаж“, основан на просвещението.⁸ Фуко описва неговия механизъм като опростенческо разбиране, сведено до приемане или отхвърляне, рационализъм и антирационализъм, избор между правилно и неправилно, добро и лошо и други „диалектически“ нюанси“ в препратките към просвещенската традиция. Повърхностното представяне на такава приемственост, по негова оценка, поражда политическото следствие на *съвременния авторитаризъм*. Проявява склонност да смесва хуманизъм и просвещенство, което също се явява спекулативен елемент и некоректна връзка.

Модернизацията като освобождаване на знанието от властовата му функция

Модернизацията като търсения в посока разширяване на свободата или оптимално организираното институционално общество, всъщност очертават *удовлетворителните форми на подчинението*. Те се обосновават чрез връзката с просвещенската традиция, разглеждана процесуално-исторически, като съвкупност от характерни черти на епоха и мотивирана ценностно-етически. Такова доминиращо разбиране на просвещенския модел, най-вече „като съвкупност от политически, икономически, социални, институционални и културни събития, от които все още до голяма степен зависим“,⁹ вместо изследване пряката връзка на прогреса на истината и историята на свободата, Фуко посочва като негативна и непродуктивна тенденция за съвременната ни реалност.

Въз основа на преосмислена приемственост с класическата критическа традиция и негативна критика на доминиращия постмодернистки модел за неговото историческо разбиране, довела до власт

8 Отчетени от Фуко негативни проявления на нагласата към модерност.

9 Тази утвърдена насоченост и „привилегирована област на анализ“, Фуко „с лекота“ определя като „шантаж“ на Просвещението.

за разкриване на истината, Фуко очертава няколко специфики, които представят просвещенската традиция в нова светлина. *Предлага нов тип разбиране за просвещенството, поставящо знанието извън властовата му функционалност:*

Аргументира непродуктивността на традиционното прицесуално-хронологично разбиране на просвещенството и го замества със същностно.

Извежда значимостта на знанието като ориентир, снемаш универсална същност в съвременни проявления и същевременно задача или, както го определя Тейлър „приемственост-чрез-трансформация“;

Представя го като „нагласа“, „тип отношение към актуалността“, изразяваща се в „постоянна критика на нашето историческо битие“ с оглед на неговата зрелост.

Методологическото решение на Фуко е промяна на гледната точка. Изтъква се като възможност вместо да се търсят стадиални разграничения в периода на модерността, включително постмодерна епоха, границата на разбиране да бъде поставена между *нагласата към и срещу модерността*. Фуко счита за продуктивно „да се потърси как нагласата на модерността още от формирането си се е оказала в борба с нагласите на „контра-модерността“, „Като цяло целта е критиката, упражнявана във формата на необходимо ограничаване, да се преобразува в практическа критика във формата на възможно преодоляване.“

Придвижването към зрелостта на човечеството, каквато е просвещенската задача, предполага „пряка връзка на прогреса на истината и историята на свободата“. Това означава автентична критика на реалността и недопускане на елементаризирано налагане на установена представа за модерно и немодерно като правилно и неправилно, етично и неетично, провъзгласяването му за хуманно и пр. Това означава рефлекс за недопускане *самото просвещенство да се превърне в стагнираща критиката догма*. Водещ за нагласата към модерност е „принципът на критика и постоянно създаване на нас самите“ като автономни субекти.

ПОЗНАВАТЕЛНАТА МОДЕРНИЗАЦИЯ СЛЕД „КРАЯ НА ЕПИСТЕМОЛОГИЯТА“

От края на ХХ век става доловим процес към преосмисляне на научното познание от гледна точка на цялостния културен модел на съвременността. Изгражда се алтернативна перспектива, основана на класическия критически подход в актуализиран прочит. Чарлз Тейлър очертава новата познавателна ситуация с критична оценка на възможните перспективи в своите Философски аргументи и поспециално във въвеждащата част *Преодоляване на епистемологията* (Taylor, 1995). Неговите идеи насочват и към необходим аналитичен прочит на Мишел Фуко за *модерността като универсална същност и съвременно състояние* (Foucault, 1984). Защитата и критиката на епистемологичната традиция оформя посмодерната дискусия, от кон-

курентната дискурсивна рамка на която излизат „редица автори, които са се самоопределили по отношение на определен прочит на Ницше“. Най-представителни за тенденцията са идеите на Мишел Фуко¹⁰. Тъкмо те, според оценката на Тейлър, формират значима тенденция в преодоляване на епистемологията. Като основна отлика на това направление може да се посочи *критиката на съвременното състояние на познанието във връзка с властта и властните отношения*.

Съвременната познавателна култура се отличава със стремеж към преминаване отвъд границата на епистемологичната методологическа рамка, самата тя – утвърдена в продуктивен познавателен модел след 60-те г. и до края на ХХ век като контратеза на нормативизма в обществознанието. Чарлз Тейлър очертава трансформациите, свързани с *преодоляване на епистемологичната традиция* и ги свързва с няколко основни характеристики:

Разбиране на човека като знаещ агент, което подчертава действения характер на познавателната активност;

Отхвърляне на морала, основан единствено на инструментална причина като например утилитаризма;

В обществознанието – с отхвърляне на атомистичните и редуционистките причинни теории, кореспондиращи с грубия материализъм;

В политическата теория – с равноотдалеченост от съвременните форми на консерватизъм и революционистките теории за свободата.

Контекст на промяната в типа познавателна култура

Господството на логическия емпиризъм е свързано с приоритета на научната сигурност (достоверност) над ценностните основания (правилност). *Модерната епистемология* се развива в спора за положителната или отрицателна връзка между познаващ и познавано. Доверието към способности на ума отстъпва пред доверието към външната реалност. С позитивния обрат се осъществява изместване на връзката от несигурното мнение към реда на неизменното. Науката се формира на принципа на необходима сигурност, а тя се свързва с рефлексивната яснота чрез единство между външната реалност и вътрешната, която тя предизвиква в нас. Тъждествеността помежду им следва да се осъществи посредством надежден метод. Като начини за постигане на яснота и сигурност по отношение на нашето мислене и неговите формални операции се оформят *езиковите представителства и поведенчески прояви*. Значимостта на формалните проявления е свързана с търсенето на „разумна сигурност“ вместо класическият рационализъм, извеждан от ценностни основания.¹¹

10 Както и някои постструктуралисти, например Дериде.

11 Това личи, както посочва Тейлър, в прилагането на теорията на рационалния избор към етични проблеми или компютърното моделиране на мисленето.

Мишел Фуко изтъква като актуална специфика налагането на своеобразен „режим на истината”.¹² Безучастността на знанието към властта (ценностна неутралност) днес се е трансформирала в епистемологична власт за разкриване на истината. Съвременния свят се самоосмисля чрез разнообразни, рафинирани или явни, форми на властни влияния на знанието. Тейлър с основание извежда тази критична оценка като нео-ницшеанска, продължение на прозренията на Ницше за потенциалите на езика да налага цел на нашия свят, за теорията като вид насилие и „епистемичния контрол като част от унифицирането чрез истината, систематизираща обществен ред.” Критиката намира методологическа приемственост с nihilизма, съдържателно и методологически демонстрирани от Мишел Фуко в неговия прочит на кантовия отговор на въпроса „Що е Просвещение?”.

Човекът като самоизграждаща се същност

След „края на субективността”, едно от постиженията на модерната епистемология, индивидуализмът и свободата кореспондират не толкова на територията на етиката, колкото на естетиката. Утвърждава се като неотменимата привилегия „на всеки живот и текст да осъществи своите собствени трансформации, което означава правото да се измисли”. Фуко посочва, че самият човек днес е до някъде определен от просвещенството и неговата задача не е да охранява някакво „същностно ядро на рационалността”, а да актуализирана и селектира неговата приложимост за собственото *самоизграждане*.

Нагласата на модерността Фуко свързва с естетиката на съществуването, която включва търсещо преживяване, едновременно чувствително към настоящето и експериментиращо с неговите възможности. Като субект на своята свобода, модерният човек се изобретява, експериментирайки с нейните граници и възможности. И, въпреки че, позовавайки се на Бодлер, Фуко подчертава, че „...тази игра на свободата с реалното, целяща неговото преобразяване, това аскетично изработване на себе си не могат да имат място в самото общество или в политическото тяло.” и остават територия на изкуството, неокултурата дава доказателства за точно обратното. А и според самия Фуко, нагласата за модерност се явява „историко-практическо изпробване на границите, които можем да преминем, а следователно като наша работа над нас самите в качеството ни на свободни същества”. Това разбиране се явява вариация на кантовата теза за практическо предназначение на разума или дълженство на човека като притежател на разум и свобода, за самоосъществяване.¹³

12 Оценка на Фуко, цит по: Taylor, 1995: 17.

13 „... разумът повелява сам за себе си и независимо от всички явления, какво е длъжно да стане... понеже този дълг лежи изобщо преди всеки опит в идеята на един разум, който определя волята чрез априорни основания“ (Кант, 1974: 52).

Критиката, ориентирана към истината на разума, в постмодерната познавателна култура постепенно се измества към върховенството на волята. Друг аспект на модерната идентичност, породил културно състояние, е *пренасочването на доверието от разума към волята*, издигане ролята на волунтаристичната телеология и съответстващата я епистемологична гледна точка.

Просвещението като непрекъснат процес на модернизация, в своята цялост предполага да бъде мислено и разбирано като единство от три измерения, които се допълват – 1) процес, засягащ цялото човечество, 2) задължение, предписано на индивидите и 3) политически проблем. Последният предполага решения „на въпроса как употребата на разума може да придобие публичност, необходима за нея”, как да бъдат съчетани строгостта на подчинение на обществения ред и “откритата дързост” на познанието.

Приемствеността с просвещението изисква формиране на тип отношение не към самото просвещение, а към *актуалността*. В неговият обхват според Фуко попада принадлежност към ценностен избор чрез личен доброволен избор на съпричастие с него; формиран начин на мислене и усещане, а също начин на действие и поведение, който *едновременно бележи някаква принадлежност и се представя като задача*. Същностно проявление на рационалността се явява една „постоянна критика на нашето историческо битие”.

ДИНАМИЧНА ВРЪЗКА МЕЖДУ КРИТИКА И ИСТОРИЯ

Ако приемем, че се намираме в състояние „след края на епистемологията”, реактуализирането на разума следва да възстановява прекъснатият дискурс за актуалното състояние на социалната зрелост. Фуко предлага кантианска рефлексия върху актуалността, разположена в отношение към нагласата за зрелост (просвещение) и критическата способност. Извежда основни нейни проявления като синхронизиране между воля, авторитет и употреба на разума. Съвременна социална зрелост се явява способността за ясно разграничение между сферите на валидност на авторитетите – организации, институции, лидери, мислители и областите, в които е уместно да използваме разума си.

Този тип умения за актуализация са в същото време и проявления на уменията за самоизграждане. Представяват способност за съчетаване на разчитането на факта, процеса и задачата в потока на социалната практика. Индивидуалното самоосъществяване следва да се съчетава с осъзнатия принос към подкрепа на споделена обща тенденция за промяна. Това предполага актуална чувствителност за сферите на сувереност и сферите на взаимодействие. Разумното социално проявление изисква разбиране за обхвата от проявления, в които субектът се явява елемент и обхвата от проявления, в които се явява агент – разпознаване на зоните на автономност и включеност.

„Дързостта да знаеш” в съвременния свят предполага зрелост в проумяването на актуалното битие, с присъщите му едновременно явяващи се духовни и институционални, етически и политически измерения. Политическият елемент на тази зрелост предполага разграничаване на това, кое е свързано с подчиняването и кое – с употребата на разума, частната и публичната разумност.

Методологическият нихилизъм, развиващ класическата критическа тенденция, представен в идеите на Мишел Фуко, формира алтернативна тенденция за познавателна модернизация. Представя комплекс от състояния и свързани с тях процеси на различни равнища на проявление на реалността, изискващи разбиране чрез осмисляне в отношение на познание и политика. Категорията „съвременност” е представена като процес на непрестанно осъвременяване, положено в широк културен контекст и с присъщи механизми за това.

Аналитичният модел за разбиране на съвременността, която Мишел Фуко изгражда, може да се изрази с тезата, че *съвременната познавателна култура е по необходимост и политическа, съвременната политическа култура е по необходимост и познавателна*. Тъкмо тази необходимост е едновременно конструктивна по отношение на съвременността и културнотворяща бъдеще. Методологическият потенциал на този подход го различава както от позитивизма, така и от институционалния постмодернизъм, а и в по-малка степен – от постмодернизма на свободата. Този потенциал се състои в подхода за неотделима свързаност между познание и политика, произтичаща от културната им функционалност. С оглед на такъв подход, науката не може да се мисли дисциплинарно, а политиката приложно. Те се явяват специализирани прояви на актуализация на културата и като такива се проявяват като съвкупен социален феномен, пораждащ значими процеси на сигурност и свобода, състояние и промяна, но най-вече на възможност за желан и управляван баланс помежду им.

ЛИТЕРАТУРА

- Бауман, З. *Постмодерната етика*. С., 2001.
- Кант, И. *Основи на метафизиката на нравите*. С., 1974.
- Кант, И. *Критика на практическия разум*. С., 1993.
- Кант, И. *Спорът на факултетите*. С., 1994.
- Митрович, Л. *Преходът към периферен капитализъм*. С., 2010.
- Наторпъ, П. *Социална педагогика. Теория възпитания воли на основе общности*. С.-Петербург, 1911.
- Наторпъ, П. *Философская пропедевтика*. Москва, 1911.
- Русева, М. „Отношението цели – ценности между класика и моделност в социалнофилософската теоретична мисъл и методологическото му полагане в социологията“. В Сб. Диоген. Ценности и ценностни ориентации, 93-118. В. Търново, 2003.
- Фуко, М. *Думите и нещата*. София, 1992.

Фуко, М. *Просвещение и критика*. С., 1997.

Foucault, M. "What is Enlightenment?". In *The Foucault Reader*, New York: Rabinow, P. ed., 1984.

Taylor, C. *Philosophical Arguments*. London, 1995.

Maja Ruseva

MODERNIZATION OF THE COGNITIVE CULTURE

Summary

The text discusses the process of modernization – a trend which has transformed the existing cognitive models. It emphasizes the role of rationality; power and modernity as the fundamental categories of the contemporary understanding of reality. It also discusses Michel Foucault's project of modernization of the tradition of the Enlightenment which is based on the ideas of Immanuel Kant. The text presents the transformation of the context of contemporary cognitive culture. It also criticizes the character of the epistemic power. The text discusses the change in the relations between theory and fact.

Key words: power, influence, submission, cognition, rationality, truth, modernity.

ЕВРОПЕЙСКИТЕ ЦЕННОСТИ В КРЪГА НА ПРОТИВОРЕЧИВИ ПРАКТИКИ

Резюме

Статията е смислово фокусирана около понятието „европейски ценности“. Отбелязани са възможните рискове от отъждествяване на понятията „европейски ценности“ и „общочовешки ценности“. Последователно са маркирани някои противоречия в интерпретирането и политиките на реализация на европейските ценности в ЕС., водещи до деление не само между страните членки. Изразено е несъгласие с практикуваният радикален /безграничен/ смисъл на актуалната ценност „толерантност“, произтичащ от отрицателната дефиниция на толерантността, извеждаща другостта като съществен признак на идентификация на общност. Той от своя страна е в съзвучие със ценностната система на мигрантите, възприемащи другия като „неверник“. По този начин се изграждат общности с две паралелни ценностни системи не само в ЕС. Изходът е в смислова обобщеност и преглеждане на ценностната система като общочовешка, с преход от статична в исторически отворена за промяна, преодоляваща системни непоследователности и противоречия.

В перспектива на Балканите въпросът за „европейските ценности“ е разгледан в контекста на мисловен експеримент, провокиращ размисъл за причините, изграждащи цивилизационния напредък и поколенчески поуки, които трябва да се направят, за да се излезе от спиралата на повторение на грешки, извършени от предците за велики национални държави.

Проблемът е пояснен чрез библейският разказ за Ноевия ковчег, съхранил и пренесъл богатството на земните твари след потопа.

Ключови думи: ЕС, европейски ценности, общочовешки ценности, толерантност, мигрантите.

Споделените тук разсъждения са центрирани около две проблемни полета. Първото е около всеобщността на европейските ценности, а второто е представено чрез един мисловен експеримент за Балканите.

В западната мисловна традиция е прието европейските ценности да се разбират като всеобщи човешки ценности, синоним на хуманност, свобода, равенство, уважение, толерантност, зачитани граждански и човешки права... Зад тях аксиоматично е предпоставена ценността на индивида – неговото достойнство, свобода и пр. Смъртното наказание е отменено, гражданина с избирателното си право издига

---

¹ vitan.stefanov@gmail.com

народа в статус на работодател на управляващите. Всички са равни по произход, пол, социален статус, етнически и религиозен признак. Всяко възможно разделение по признак, който може да разделя и противопоставя индивидите, социалните общности, се отхвърля. Свободното сдружение на индивидите е издигнато в право.

При употребата на понятието „европейски ценности“ сред предпоставките са поне три положения. Първо, географският културен ареал на понятието „европейски ценности“ е ситуиран в границите на Западна и Централна Европа и не покрива географските граници на континента Европа., в това число и страните от Балканите. Второ, Европейският съюз се самовъзприема като институционализирано възплъщение на европейските ценности. Трето, отъждествяват се понятията „европейски ценности“ и „всеобщи човешки ценности“, които често се употребяват като взаимозаменяеми.

Тези предпоставки пораждаят по-скоро въпроси, отколкото са ориентир за верен императивен път за следване от всички народи.

Най-напред е спорно доколко онова, което се разбира под европейски ценности, е самодостатъчно по смисъл за разрешаване на общочовешки проблеми в бъдещето. Един по-сериозен анализ ще ни представи, че много от съвременните проблеми на човечеството всъщност са породени от начина на практикувани ценности, породени в европейската мисловна традиция – колониализма, марксизма, националсоциализма и пр., като няма и гаранция от тяхна мутация.

Определянето на европейската култура като индивидуалистична в противовес например на източната култура, тази на исляма и културите на традиционните общества, е вече една разграничителна линия на *деление* на развити и недотам развити общества. Приемането на индивидуалистичната култура като исторически по-развита и преодоляла един исторически етап на слятост на индивида с общността я вкарва не само в смислов конфликт с останалите култури.

Необходимо е и уточнение, в какъв смисъл е индивидуалистична европейската култура.

Индивидът е вплетен във формални структури и е разбираан в опозицията индивид–общност. Индивидуалността обаче има значение в релация с общността. Индивидът в тази опозиция не присъства със своята уникалност, неповторимост и незаменимост. Социалната роля, която всеки един изпълнява, е функцията, която всеки друг може да заеме – президент, професор, кмет, учител и пр. Тоест функционално индивидът е средството, наричано още част от социалния ресурс, в производството и възпроизводството на общността. Образованието изпълнява директивите на общността по формиране на нужните умения, които да включат индивида в обществената машина. В общия случай в голямата си част индивидите загубват своята уникалност и свобода на избор за реализация. Тогава, доколко европейското общество е индивидуалистично или по-скоро е обезличаващо индивидуалността, разбира се като уникалност? А доколко ролята на индивидът е функционално регламентирана и следователно е ограничаван в своята свобода, то в какво е неговата отговорност? Той е отговорен за

начина на реализиране на своите функционални умения, но екзистенциално трябва да се запита има ли оправдание да бъде това, което е.

Този въпрос поставя на изпитание политиките, следващи *всеобщността* на европейските ценности, доколкото придаваната им всеобщност е разбрана като статика, завършеност и безалтернативна култура на начин на живот.

Вглеждайки се в историческото време, когато индивидът заема в европейската култура централно място, ще открием едно съвпадение, което едва ли е случайност. Това е времето на появата на *нацията*, една непозната дотогава историческа форма на общност. Връзката индивид-нация дали обаче е отношение на равнопоставеност. Нацията е общността, в която индивидът става гражданин. В тази привидна взаимообусловеност индивидите добиват своите права в рамките на нацията и като че ли има баланс във функционалните роли. Националната държава обслужва своите граждани, но и те със своята лоялност и патриотизъм обслужват своята нация. В действителност по-скоро е вярна зависимостта на индивида от държавата и той търси в националната държава гаранция за своята сигурност. Като че ли, колкото е по-голяма и велика собствената национална държава, толкова ще е по-защитен гражданина-индивид. Самовъзвеличилят се индивид пренася своите чувства на самовъзвеличилата се конкретна национална общност. И отношенията в така възникналата мозайка от национални държави в Европа определят нейната история стотици години до днес.

Очевидно самоопределилата се Европа като символ и практика на общочовешкото, имплицитно въвежда разграничение /разделение/ между себе си и останалите култури. „Аз съм европеец“ носи в себе си противоречието въвеждащо граница между европейската и всяка друга култура. Реториката около признаване правото на другия да е друг, се саморазобличава, защото другият остава друг.

По същия начин, абсолютизирането на провъзгласената за аксиома екзистенциална максима „Аз съм АЗ“, отново въвежда разграничение между мен и който и да било. Емпатията е взривена като възможна позиция към другия.

Все едно, когато казвам „Аз съм скромен“, вече се самоопровергавам, защото се извеждам в един особен статус, който ме прави привилигиран.

Че европейските ценности не трябва да се разглеждат като стационарно дадени в своята пълнота, завършеност и самодостатъчност е достатъчно да се вгледаме в някои противоречиво практикувани политики в ЕС, които са в разрез с идеята за хомогенност и уж всички държави членки са равни, но някои са по-равни. Например в Дълбинското споразумение за мигранти е записано, че където мигрантите първо се регистрират, те не могат свободно да се предвиждат в останалите членове на съюза. Ако се погледне обаче географската карта, ще се види, че само някои държави са не просто външни граници на съюза, но и граничещи с други култури и главно те ще практикуват солидарността и толерантността. Защото едно е да се приемат мигранти

от собствената културна идентичност, а съвсем друго от принципно друга. Развитият индустриален европейски север е защитен чрез Дъблинското споразумение. От географската карта е видно, че държавите от Балканите за пореден исторически път са буферът при културна инвазия към страните от централна Европа.

Но не само Дъблинското споразумение разделя страните членки на ЕС.

Той е разделен и по признака на стари и нови членки /от източна Европа и Балканите/. ЕС е разделен и по признака на финансиране на земеделските програми, по признака разходи за труд на участници в проекти между богати и бедни и по какво ли не още.

А основополагащият принцип за свободно движение на капитали и хора е често неприлаган спрямо някои социални групи или държави – например спрямо циганския етнос и дори към цели държави от новоприетите членки.. В същото време имаме изтичане на висококвалифицирани и образовани кадри към по-развитите страни, които дават съотносим принос към brutния вътрешен продукт в тези държави, спрямо помощта, която получават държавите, от която са излезли.

Влаганият общочовешки смисъл в понятието европейски ценности произвежда парадокс на деление не само между народите членки на ЕС и останалите народи, но и на равнище самосъзнание вътре в някои държави от ЕС, които се самоопределят като автентични европейци с прояви на горделивост, високомерие, поза на настойничество. Освен това, знаем, говори се в ЕС за държави на първа и втора скорост, за северен и южен манталитет, за стара и нова Европа, за европейски и балкански манталитет, за славянски и неславянски манталитет и пр.

Всъщност важните решения се взимат не в Брюксел, а в Берлин и Париж /частният интерес е представен като общ/. Което е добре за Берлин и Париж е добре и за Брюксел, не винаги и обратното. Впечатлението е, че ЕС се изгражда с център тези две столици и един сателитен пояс от второстепенни членки държави. Повече Европа в Съюза и повече съюз в Европа е празна фраза, ако вместо Европа да върви към интегриране, отива към мозаична структура от групи държави по интереси. Ако го кажем по друг начин – ЕС се балканизира, а, за съжаление, Балканите не се европеизират.

Особено взривоопасен е практикуваният *радикализиран* смисъл на толерантността, който се превърна в системформиращ агент на противоречия. Ако толерантността означава толерантност на всяка цена към другия, включително и към нетолерантните, извършените атентати във Франция и Белгия са опровергаващи факти на политиките на толерантност без граници. Темата за другоста се нуждае от много по-ясни и строги критерии. Отрицателната дефиниция на толерантността превръщаща *различията* в обединяващ признак, е логически абсурд. Естественият резултат е самоизолирането и капсулирането по етнически и религиозен признак.

Допълнителен катализиращ фактор на саморазграничаване на част от гастарбайтерите, изповядващи исляма, е тяхното разбиране на другия като неверник, тоест изцяло друг. Така, от европейска

ценностна перспектива на разбиране на толерантността към другия и самовъзприемане на другия като несъизмеримо друг, взаимно изграждат паралелни светове, които реално обаче живеят в един действителен свят.

И в България например някои политици използват определено преднамерено термините „европейски ценности“ и „евроатлантическа солидарност“ за отграничаване и капсулиране на общности по етнически и религиозни признаци.

Изводът, който правим е, че за реализиране идеите на *обединена Европа* на концептуално равнище и като вид политики е необходимо преоглеждане смисъла на сборното понятие „европейски ценности“. Съществена част от проблемите на Европа идват от *несистемно и последователно* прилагане на провъзгласените от самите европейци за общочовешки „европейските ценности“. А подобен тип противоречие, знаем, изправят пред избор – роли на субект или обект на историческа динамика да бъде Европа.. Загубата на качеството динамичност би я превърнало от исторически субект в историческа памет и слизайки от историческата сцена, ще влезе в учебниците по история.

А как реално изглеждат проблемните полета в „европейските ценности“ от перспективата на Балканите? Отчасти бихме могли да добием обективна представа, ако конструираме следния възможен свят като мисловен експеримент.

Често пъти, когато завършвам курса от лекции по логика и специално темата за модалната логика и ключовото понятие „*възможен свят*“, задавам на студентите два въпроса. Първият е, да си представим един възможен свят, в който от обема на всичките съществували до сега човешки цивилизации извадим гръко-римската и европейската цивилизация със своите постижения. Например в областта на логиката отсъстват Аристотел, Стоиците, Фр. Бейкън, Декарт, Спиноза, Кант, Дж. Мил, Дж. Бул, Морган, Г. Фреге, Б. Ръсел, Г. Кантор, К. Гюдел, Л. Витгенщайн, Крипк и др., програмите на Логицизма и Формализма, тогава какво един преподавател по логика щеше да ви преподава? Впрочем аналогичен въпрос е релевантен при всяка преподавана днес наука – физика, химия, биология, математика, геометрия, инженерни науки, литература, поезия, изкуство, музика и т.н. Какво биха преподавали колегите от тези научни области? Какъв би бил светът без електричество, автомобили, самолети, комуникационни средства и т.н? Какъв би бил социокултурния и технологическия профил на човека от 21 век.

Вторият ми въпрос е с характер на Апокалипсис. Ако стане така, че по някои причини на земята остане само българския народ, то той носи ли в себе си универсалната ценностна мая, щото да съхрани постигнатото от човечеството до сега в областта на основните сфери на духовен, социокултурен, стопански и политически живот и по начин той да е една *самодостатъчна* общност, която ще е *отворена* за исторически напредък на човешкия род в негово лице..

Този въпрос в значителна степен се отнася и за народите от Балканите. Ако са останали само народите на Балканите, духовният

и политически елит на нашите народи имат ли качеството „креативност“ да продължат човешкия прогрес? А ако ползваме смисъла от Библейския разказ, възможно ли е да бъдат „Ноев ковчег“ при един Апокалипсис? Казано още по-категорично – трябва ли изобщо да бъдат взети в един хипотетичен Ноев ковчег? Ако идващото поколение се учи от съществуващите учебници по история, фолклор, роден език и др., това не би било възможно. Всевъзможни аргументи превъзнасят добродетелите на собствения народ, неговият праисторически произход – българите например едва ли не са се образували още столетия преди Христос, македонците естествено са много преди Александър велики, албанците – като потомци на илирите са още по-стари. Румънците са преки наследници и едва ли не продължители на Рим. Съседните народи са завзели родни земи, те са войнолюбиви, нискокултурни, мързеливи и какво ли не още. Изобщо комшията носи само отрицателни признаци.

Казано обаче сериозно, всички подобни напъни са израз за чувство на малоценност и културна незрялост.

Очевидният смисъл на тези въпроси е поколението, което идва на нашето място, да има ясна и категорична представа за *причините*, които са направили възможен съвременния цивилизационен живот в неговата цялост. Посланието е, че до днес всичко е било постигнато с ум, труд, воля и дори с кръв, със саможертвеност и че може лесно да се пропилее. Цивилизацията е крехко качество на човешкия род, много крехко създание, социалните и духовни процеси могат да бъдат обратими. И поуката, както знаем е, че в историческото си движение човек не може да спира. Спреш ли да въртиш педалите и падаш от колелото. Инерцията няма да ни отведе, кой знае колко напред. А ако на Балканите разчитаме някой друг зад нас да тика колелото ни, далеч няма да стигнем. Няма да стигнем далеч и ако вечно имитираме или ползваме чужди примери за развитие.

Няма да стигнем далеч в опитите да изграждаме Велики национални държави – велика Албания, България, Сърбия, Гърция.. Ако бихме тръгнали по този възможен път, ние сами ще си създадем Апокалипсис и затова по-добре възможния Апокалипсис да погълне нас, а да остави тези, които ще изберат историческия път. Нали никой от нас не се е родил българин, сърбин, грък, македонец, албанец...или пък християнин или мохамеданин. Има нещо първично по време и същност във всеки у нас, което предхожда вторичното културно наметало, а смисълът на последното все пак е да подчертава аксиоматичността на тази първичност – общото между хората.

Проблемът следователно е, не да останем на равнище историко-културно имитиране, подражаване и пр., а ние да станем пример. Пък и защото не всичко в ЕС като представа и като практика за общочовешки ценности е за пример. Но е и за поука. На младото поколение трябва чрез образование и възпитание да предадем уроците на историята, за да не става така, то да се поучава от собственото повторение на грешките, които предците вече са извършили. Поколенческият кръговрат на грешките е възможно най-лошият исторически случай.

ЕВРОПЕЙСКИТЕ ЦЕННОСТИ В КРЪГА НА ПРОТИВОРЕЧИВИ ПРАКТИКИ**Резюме**

Эта статья логически сосредоточена вокруг концепции „европейских ценностей“. Отмечены возможные риски идентификации понятий „европейских ценностей“ и „общечеловеческих ценностей“. Последовательно отмечены некоторые противоречия в интерпретации политики и внедрения европейских ценностей в ЕС, ведущие к разделению между стран-членов. Выраженное несогласие с практикуемой радикальной /безграничной/, в смысле актуального значения «толерантности», вытекающего из отрицательного определения толерантности, которая привела инаковость как существенный признак идентификации сообщества. Он, в свою очередь, находится в соответствии с ценностями мигрантов, другие воспринимают как «безбожник». Таким образом, создавать сообщества с двумя параллельными системами ценностей не только в ЕС. Результатом является значимое обобщение и переосмысление ценностей как универсальные, с переходом от статического в исторические открытые для изменения и преодоления системных несоответствий и противоречий.

В перспективе вопроса на Балканах о „европейских ценностей“ обсуждается в контексте мысленного эксперимента, провоцирование размышления о причинах, строящих в цивилизационном прогрессе и опыте поколений, который должен быть сделан, чтобы выйти из спирали повторения ошибок, совершенных их предками для великих суверенных государств.

Проблема объясняется библейской историей о Ноевом ковчеге в котором сохранились земные существа после потопа.

Ключови думи: ЕС, европейски ценности, общочовешки ценности, толерантност, мигранти.

NAGRADA I KAZNA - MODIFIKATORI PONAŠANJA I ORIJENTACIJE MLADIH

Rezime:

Rad se bavi komparativnom analizom relevantne literature koja se tiče efikasnosti sistema nagrade i kazne, njihovoj pravednosti i proizvoljnosti, (ne)motivisanosti mladih u cilju modifikovanja ponašanja i orijentacije. Primena nagrađivanja i kažnjavanja zahteva poznavanje i ispunjavanje nekoliko uslova kojima se obezbeđuje njihova efikasnost. Cilj našeg teorijsko kvalitativnog istraživanja jeste podržavanje hipoteze da nagrađivanje i kažnjavanje imaju značajnu ulogu u vrednosnoj orijentaciji mladih. Smatra se da je to naširoko podržana teza i nakon redefinisanja brojnih studija, evidentno je da je veza prisutna. Dvosmerni efekti postoje, što znači da se kreću i u dvosmernim pravcima. Kako bi uspeh strategije bio delotvoran, potrebno je upoznati se sa kauzalnošću vaspitnih postupaka u funkciji emocionalnosti mladih. Za navedene aspekte kao sugestija u daljem istraživanju, može biti korisno primeniti drugačije pristupe sa naglašenim isticanjem konteksta istraživanja i njegovog sadržaja. Ključne reči: Nagrada, kazna, orijentacija, ponašanje, emocije.

UVOD

Vaspitanje kao proces formiranja duha i ličnosti, oduvek je najsudbosijsije uticalo na mlade. Glavni vaspitni problem koji se u periodu tranzicije postavlja pred agense socijalizacije je moralno vaspitanje. Promene koje su nastale u naše krizno vreme negativno su se odrazile upravo na moralnu stranu ličnosti. Za razliku od nastavnih metoda, metode moralnog vaspitanja su manje proučavane i razrađivane, ne samo u nas, nego i u drugim zemljama. Na pitanje, kako treba postupati da bi se cilj i zadaci moralnog vaspitanja što potpunije realizovali, odgovor pružaju metode moralnog vaspitanja. Moralno vaspitanje kao univerzalni fenomen se ostvaruje određenim načinima i promišljenim vaspitnim postupcima koji modifikuju ponašanje mladih i usmeravaju ga ka opredeljivanju za ličnu vrednosnu orijentaciju.. Iz tog razloga, razumevanje suštine moralnog aspekta jedna je od fundamentalnih hipoteza uspešnog razvijanja i formiranja moralne ličnosti. Svako društvo u svom istorijskom razvoju implementira različite metode moralnog vaspitanja. U cilju razvoja celovite ličnosti, primenjivale su se različite forme ubeđivanja, objašnjavanja, vežbanja moralnih veština, motivisanja...

Integralnim formativnim procesom, dolazi se do usavršavanja i otkrivanja novih formi i načina vaspitnih postupaka moralnog vaspitanja tj.

nastaje organizaciona kompatibilnost u fenomenu – moralno vaspitanje. Kroz metode i postupke (odobrava ili zabranjuje, pohvaljuje ili kritikuje, nagrađuje ili kažnjava), vaspitač (roditelj, nastavnik) upoznaje učenike sa društveno moralnim porukama koji promovišu implicitno moralno vaspitanje. Smatra se da mere podsticanja i sprečavanja (nagrada i kazna) utiču na kvalitet interakcije između roditelja i deteta, nastavnika i učenika, kao i na celokupnu socio-emocionalnu klimu u procesu vaspitanja.

Da bi uopšte došlo do učenja i da bi se učenici misaono aktivirali, potrebni su unutrašnji pokretači i spoljašnji podsticaji.

TEORIJSKO METODOLOŠKA ORIJENTACIJA

Studije pokazuju da su danas nagrade veoma korisna metoda za promenu ponašanja ili podsticanje učenika da nastavi da uradi nešto (Alhassan, 2013). Vitzel i Merker navode da nagrade mogu povećati učenikovu unutrašnju motivaciju za izvršenje nekog zadatka (Witzel & Mercer, 2003). Mogli bismo reći da nagrada predstavlja važan faktor u podsticanju pozitivnog akademskog i socijalnog ponašanja. Oslanjajući se na psihološko-pedagoški pristup u definisanju kazne, „kažnjavanje je smišljeno i namerno davanje negativnih potkrepljivača i uskraćivanje pozitivnih, koje je uslovljeno detetovim nepoželjnim ponašanjem i koje se preduzima s ciljem da se smanji verovatnoća javljanja tog ponašanja“ (Lalić, 2003: 246). Kažnjavanje je veoma popularan metod kojim se utiče na ponašanje učenika u školi. Pritom, postoje dva oblika kažnjavanja: pozitivno i negativno (Ded, 2004). Kao jedna od osnovnih karakteristika postupka kažnjavanja se navodi *intencionalnost* jer se ono uvek primenjuje sa određenom namerom. Kao drugu karakteristiku kazne Lalić (2003) navodi *neprijatnost*. Da bi se postigao efekat kažnjavanja, svaka kazna treba da bude neprijatna onom ko je kažnjen. Kada se učenik oseti neprijatno nakon nekog načinjenog postupka, on će izbegavati da to ponovo uradi.

Istraživanje koje je imalo za cilj ispitivanje efikasnosti nagrade i kazne kao modifikatora ponašanja učenika u učionici je sproveo Ded (Dad, 2004). Ovo istraživanje je pokazalo da: 1. zahvaljujući nastavnicima kažnjeni učenici su razumeli vezu između svog ponašanja i kazne; 2. nastavnici nagrađuju učenike odmah nakon ispoljavanja dobrog ponašanja (isto važi i za kažnjavanje); 3. kažnjavanje učenika ne zavisi od raspoloženja nastavnika; 4. nastavnici pružaju mogućnosti i slabijim učenicima da budu nagrađeni; 5. nastavnici u jednakoj meri nagrađuju i slabe i odlične učenike nakon poželjnog ponašanja (isto važi i za kaznu nakon nepoželjnog ponašanja); 6. nastavnici šalju učenike koji remete čas van učionice na neko vreme, zatim da ih šalju i u čoše, viču ih i kritikuju kada se loše ponašaju; 7. nastavnici daju dodatni domaći zadatak kao kaznu; 8. nastavnici koriste osmeh, tapšanje po ramenu i aktivnosti kao nagradu; 9. nastavnici kažnjavaju učenike korišćenjem gestikulacije i facijalnih ekspresija; 10. nastavnici koriste tokene kako bi nagradili učenike, ali ih i oduzimaju od učenika kada se nepoželjno ponašaju; 11. nastavnici nagrađuju rezultate i trud; 12. nastavnici kažnjavaju učenike i tako što im ukidaju neku olakšicu

u kojoj su prethodno uživali i 13. nastavnici koriste kaznu neodložno, dosledno i pošteno.

Čing (Ching, 2012) je sproveo istraživanje s namerom da se ispitaju karakteristike sistema nagrade i kazne, kao i percepcije učenika o efikasnosti sistema koji se trenutno koriste. Ovo istraživanje se bavi načinom na koji nagrade i kazne, mogu ili ne mogu, motivisati učenike da se uključe u proces učenja i promene svoje ponašanje. Zatim, pronađeno je da se od nagrada najviše koriste sertifikati, krediti ili dodatne, posebne privilegije, medalje i pokloni. Najčešće korišćene kazne su davanje zaduženja (velika i mala zaduženja – ekvivalentno smanjenju ocena), konstruktivne kazne kao što su prepisivanje ili recitovanje pesama, itd., ostajanje posle časova, smanjenje ocene, i usmene opomene (ukor), respektivno. Podaci takođe ukazuju da postoji veliki broj studenata koji ne shvataju u školi da postoji sistem nagrade i kazne. Rezultati su pokazali da, iako je školska politika težila tome da poveže svoje sisteme nagrade i kazne sa pozitivnim disciplinskim pristupom, u praksi je izgledalo da je veća važnost data kaznama za loše ponašanje nego povećanoj angažovanosti i motivaciji. Učenici su sticali utisak da je nagrada jako povezana sa radom a kazna sa ponašanjem. Preporučuje se dalja dublja analiza kako bi se bolje razumele razlike u vrstama škole i nivou učenika (stariji razredi srednje škole/brucosi).

Istraživanje koje su uradili Ruter i saradnici (Rutter at all) pokazalo je da postoji pozitivna korelacija između škola u kojima je pohvala na času češća s jedne strane, i boljeg ponašanja učenika i niže stope delikventnosti, s druge strane. Pored toga, istraživanje je pokazalo da nastavnici ne hvale i ne odobravaju često u srednjoj školi. Veoma retko se daju pohvale, a i tada nisu predviđene da deluju kao potkrepljivači. Imajući u vidu celokupnu efikasnost, oni smatraju da je nagrada efikasnija od kazne i kada je u pitanju rad i ponašanje na času. Neke od strategija koje se mogu primenjivati i kao podsticaji i kao sankcije pokazale su se efikasnije kao podsticaji. One obuhvataju fidbek o radu u školi, izveštaj, roditelji koji reaguju nagradom pre nego kaznom kada saznaju o učenikovim postignućima u školi, simboličke strategije, i nastavnikova pohvala pre nego ukor. Pored svega toga, otkriveno je, da je javni ukor neefikasniji od privatnog ukora; privatna diskusija je efikasnija od javnog ukora i od privatnog ukora takođe, a efikasnija je i od slanja kod direktora; diskusija roditelja i nastavnika je efikasnija nego samo informisanje roditelja o učenikovim postignućima; izveštaj je efikasniji fidbek od svakodnevnog ocenjivanja i komentara za školski rad; sedenje problematičnog deteta blizu nastavnika je efikasnije nego da ga nastavnik udalji od ostalih učenika; dodatni rad kao kazna je efikasniji za loš rad nego za nedolično ponašanje (Wong at all., 1992).

Matera (Matera) ukazuje da su dosadašnja istraživanja pokazala da nagrade i kazne mogu povećati motivaciju kod učenika i poboljšati njihov akademski uspeh. Cilj ovog istraživanja, je razumevanje i otkrivanje kako učenici reaguju motivaciono kada nastavnici koriste nagrade i kazne (npr. slatkiš kao nagradu, ostajanje posle časova kao kaznu). Najbitniji rezultat ovog istraživanja je da kada su nastavnici prestali sa nagrađivanjem i kažnjavanjem, ponašanje učenika se promenilo ili se vratilo u prvobitan oblik. Dakle, izgleda da uticaji na motivaciju nisu bili dugoročni. Preporuka

nastavnicima od ovog istraživača je da daju bolja uputstva učenicima i da tako povećaju nivo njihove unutrašnje motivacije (Matera, 2009).

Kada je reč o kažnjavanju, najpre treba da kažemo da istraživanja pokazuju da učenici jasno razlikuju kaznu koja je pravedna od one koja je proizvoljna ili zasnovana na netačnim procenama događaja, što može pogoršati situaciju kažnjavanja (Vučetić i Lalić, 2007). Prema tome, nastavnik kada se odluči da kazni učenika, treba da prilagodi kaznu učeniku ali i postupku koji se kažnjava. Eksperimentalnim uslovima utvrđeno je da (Lalić, 2003) fizička blizina, između osobe koja opominje i osobe koja se opominje, utiče na uspešno delovanje opomene. Pored toga, ona je svojim istraživanjem dobila podatak da se uspešnost kazne može povećati ako nastavnik kažnjavajući učenika, istovremeno mu i objašnjava šta je neželjeni postupak i šta treba da učini.

I za pozitivne efekte pohvale postoje israživanja koja dokazuju to. Motivacijska vrednost pohvale, potvrđena je i mnogim empirijskim istraživanjima koja su, uz to, dala i niz konkretnih sugestija. Analiza istraživanja fenomena verbalne stimulacije iz niza radova ukazuje na zaključak da verbalna nagrada, odnosno pohvala, doprinosi unutrašnjoj motivaciji. Subjekti nagrađeni verbalnom pohvalom (pozitivnom povratnom spregom) pokazali su značajno višu unutrašnju motivaciju nego nenagrađeni subjekti (Lalić, 2002).

Na osnovu svega navedenog, može se primetiti da, i domaći i strani autori percipiraju efikasnost ova dva vaspitna postupka. Iz navedenih rezultata istraživanja možemo primetiti da je i u drugim zemljama zastupljen sistem nagrađivanja i kažnjavanja koji je veoma sličan našem. Pored toga, autori (Wong at all., 1992; Lalić, 2002, 2003; Witzel & Mercer, 2003; Ded, 2004; Vučetić i Lalić, 2007; Matera, 2009; Ching, 2012; Alhasan, 2013) slažu se i u definisanju nagrada i kazni, ali pokazuju i slaganje i u tome da imaju značajnu ulogu u motivisanju učenika, kao i u poboljšanju akademskog uspeha i modifikaciji ponašanja. Naravno, kao i za sve, i za ova dva postupka postoje pozitivni i negativni efekti. U skladu s tim, čini se neophodnim da nastavnici budu dobro upoznati sa time, kao i sa faktorima i uslovima koji omogućavaju uspešniju primenu nagrada i kazni. Mi ćemo kroz teorijsko kvalitativno istraživanje ispitati da li nagrađivanje i kažnjavanje zaista ima značajnu ulogu u motiivisanju učenika, kao i koji oblici su najzastupljeniji u nastavnoj praksi.

Predmet istraživanja

Primena nagrađivanja i kažnjavanja zahteva poznavanje i ispunjavanje nekoliko uslova kojima se obezbeđuje njihova efikasnost. Da bi se primenom nagrade i kazne ostvarili ishodi koji se ovim postupcima žele postići, potrebno je pridržavati se određenih kriterijuma nagrađivanja i kažnjavanja. Kroz teorijsko kvalitativno istraživanje ćemo pokušati da saznamo stepen efikasnosti podsticanja nagrade ili kazne, vaspitne postupke delotvornosti, kao i situacije koje dovode do nagrade ili kazne.

Problem istraživanja

U školi postoji mnogo različitih socijalnih situacija i kontakata od kojih neki predstavljaju motivacione faktore za pojavu i ispoljavanje ponašanja učenika. Zato je neophodno utvrditi koje su to uzročno pedagoške situacije i vaspitni postupci u okviru školske svakodnevnice koji mogu biti modifikatori ponašanja i orijentacije mladih.

Cilj i karakter (strategija) istraživanja

Cilj našeg istraživanja jeste teorijsko proučavanje relevantne literature dosadašnjih istraživanja o modifikatorima ponašanja i orijentacije mladih identifikovanjem vaspitnih postupaka – nagrade i kazne zastupljenih u školi kroz prizmu školskih situacija.

TEORIJSKA INTERPRETACIJA ISHODIŠTA

Motivacija jeste veoma kompleksan pojam. Ona predstavlja pokretačku snagu koja podstiče pojedinca da nešto radi. Motivacija ima značajan doprinos školskom (ne)uspehu jer ima dinamičku i integrativnu funkciju u procesu obrazovanja (Brković i sar., 1998). Pritom, motivaciju za učenje je stanje kad osoba ima motiv da nešto uči i nauči. Da bi učenje bilo zaista uspešno, neophodno je da učenik bude dobro motivisan. Tada je veći i misaoni napor i stepen misaone aktivnosti i bolja koncentracija pažnje. Da bi došlo do aktivnosti učenja neophodne su unutrašnje pobude (motivi) ili spoljašnji uticaji, pri čemu će oni odrediti smer učenja kao i njegov intenzitet i trajanje (Prtljaga, 2008). U motivacione faktore uspešnog učenja i pamćenja mogli bismo svrstati sledeće: motiv postignuća; nivo aspiracije; cilj učenja i nameru za učenje; interesovanje za sadržaj učenja; priyatnost – nepriyatnost i stav prema gradivu; rok za koji se nešto uči; poznavanje postignutih rezultata; pohvala i pokuda; nagrada i kazna i saradnja i takmičenje (Bjekić i sar., 2011).

Metoda podsticanja se primenjuje onda kada učenik pokazuje uspeh, pri čemu se pojačava njegova motivacija, ali takođe i kada se nađe pred teškoćama gde mu je potrebna podsticajna pomoć. Značajnu ulogu ova metoda ima kod učenika koji nisu svesni svojih mogućnosti i sposobnosti jer su u procesu razvoja. S obzirom da proces vaspitanja teži ka otkrivanju nečeg novog, nepoznatog, boljeg kao i motiv lične afirmacije, metodu podsticanja potkrepljuje uzajamno poverenje između vaspitača i vaspitanika, koje omogućava težnju ka ostvarenju moralnog cilja. Metoda podsticanja dovodi učenika u situaciju da se oduševi za neki vaspitni rad (za radnje i postupke koje tek uči) i da kroz njega doživljava uzbuđenje (funkcionalnu radost) koje pojačava kvalitet tog učenja (patriotski ponos, afirmacija zbog nekih kulturnih aktivnosti, sažaljenje ili srdžba zbog socijalnih problema u svojoj sredini i sl.). Učenika treba stavljati u situaciju da otkrije skrivena osećanja, omogućiti mu da se raduje svome razvoju i napretku. Ko oseća nešto živo i snažno, taj će i učiniti nešto, pre nego onaj koji samo misli o tome.

Nagrade su izuzetno korisne kada nemate vremena niti prilike da deci pružite ono što im je potrebno. Postoje trenutci kada nismo u mogućnosti da deci pružimo ono što im je u datom momentu neophodno. U tim trenucima nagrade će stvoriti privremenu želju za saradnjom.

Umesto što pokušavamo da kontrolu povratimo pretnjama ili kažnjavanjem, u onim trenucima kada se naša deca protive saradnji, kontrolu možemo da povratimo nagrađivanjem. Davanje nagrade često budi saradnju. Veoma je važno za decu da nauče da je život proces u kome se daje i prima. Ukoliko daš, tada ćeš i dobiti. Da bi dobio više, moraš dati više. Svaki put kada tražimo od dece da daju malo više, moramo više i da im pružimo, tako ih učimo ovoj važnoj životnoj lekciji. Time uče kako da se dogovaraju i pregovaraju. Shvataju da zaslužuju više kada daju više i nauče da odlože svoje –trenutne želje u korist nekog većeg cilja u budućnosti. Deci su prvenstveno potrebne nagrade da bi prevazišla svoj otpor u momentima kada ne dobijaju ono što im je neophodno. Nagrada im jednostavno uliva nadu da će dobiti više i odjednom se vraćaju svojoj prirodnoj želji za saradnjom. Dogovarati se sa njima i obećavati im nagradu ne znači udovoljavati im, popuštati im i davati im sve što požele. U stvari, sasvim je suprotno; nagrađivati znači tražiti od deteta da udovolji vašim željama i da zauzvrat dobije više kasnije. To je jedan od najmoćnijih načina da se deca nauče odloženoj nagradi. Nekada davanje nagrade nije dovoljno da bi se otpor sveo na minimum i da bi se povećala saradnja. Kada davanje nagrada ne pokazuje uspeh, vreme je da se naglasi svoj autoritet kao onoga koji je odgovoran, da bi povratili kontrolu (Grej, 2001: 141).

Nagrađivanje je događaj koji prati neko ponašanje i pojačava verovatnoću ponovnog javljanja tog ponašanja. Ova široka definicija izjednačava nagrađivanje sa pozitivnim potkrepljenjem i nagradu sa pozitivnim potkrepljivačem. Jednostavnije rečeno, nagrada je sve ono što se osobi kojoj se daje (na koju se odnosi) čini kao privlačno i poželjno i što je navodi da ponovi ponašanje za koje je nagrađena. Problem koji se javlja u postupku nagrađivanja jeste da nagrade imaju relativnu vrednost i da njihovo delovanje zavisi od subjektivnog doživljaja osobe kojoj se daju. Nije svakoj osobi u istoj meri stalo do istih stvari, pa i jedna ista osoba različito vrednuje jednu istu stvar u zavisnosti od vremena i okolnosti. Da bi nastavnik uspešno koristio nagrade u usmeravanju dečjeg ponašanja, potrebno je da pažljivo posmatra i da upozna decu u svom razredu, kako bi znao šta za njih zaista predstavlja nagradu.

U nastavi je često zastupljen način rada gde nastavnik negativnom porukom reaguje na negativno ponašanje učenika a time takva poruka samo povećava mogućnost ponovnog javljanja negativnog ponašanja. Zato, nastavnik treba stalno da inicira razgovor sa učenicima o tome šta je u njihovom radu dobro, u čemu napreduju, šta je konstruktivno, jer ono što treba da preovlađuje u komunikaciji jesu pozitivne poruke (Lalić, 2002).

Sistemi nagrade su efikasni u poboljšanju ponašanja u školi. Međutim, postoji niz faktora koji povećavaju efikasnost primene sistema nagrada. Ti faktori su sledeći: doslednost, pravičnost u podeli nagrada, dodeljivanje nagrade u istom trenutku kada je zaslužena, redovno i često davanje manjih nagrada, kao i mogućnost odabira dostupnih nagrada. Pored toga, od ključnog je značaja da nastavnik individualizuje nagrađivanje kako bi maksimal-

no podstakao unutrašnju i spoljašnju motivaciju svakog učenika ponaosob (Merrett & Merrett, 2013). Pored ovoga, da bi nagrada imala efekata, nastavnik treba da bude upoznat sa određenim okolnostima i uslovima, koji bitno utiču na njenu primenu. Nastavnik treba dobro da poznaje prirodu delovanja nagrade, tako da je može promišljeno i planski primenjivati u vaspitnom radu. To podrazumeva da nastavnik ima adekvatnu pripremu, odnosno da bude upoznat sa osnovnim karakteristikama vaspitnih postupaka koji se primenjuju u radu sa učenicima s ciljem da učenici razviju pozitivan odnos prema školi i učenju. Najpre, nastavnik treba da se upozna sa značenjem, ulogom i funkcijama koje nagrađivanje ima. Pored toga, važno je da nastavnik bude svestan da efikasnost nagrađivanja, ali i drugih vaspitnih postupaka, umnogome zavisi od kvaliteta njegovog odnosa sa učenicima.

Štetni efekti se mogu javiti ako nastavnik učeniku obeća nagrade samo zato da bi učestvovao u radu, bez obzira koliko uspešno je učenik rešio zadatak. Stoga, nastavnik će napraviti veliku grešku ako uvede neki vid materijalne stimulacije za samo učestvovanje učenika u aktivnosti, bez povratne informacije o efikasnosti ovog učestvovanja (Lalić, 2002).

I pored ovih negativnih efekata, ne može da se kaže da nagrada nema pozitivnih efekata. Pozitivne efekte nagrade možemo očekivati ukoliko učenik zna šta konkretno treba da uradi i koje će ostvarenje biti nagrađeno. Smatra se da nagrađivanje učenika vodi ka povećanju interesovanja za određenu aktivnost. Drugim rečima, učenici će se angažovati na sadržajima koji ih prethodno i nisu interesovali, ako im uspeh na tim sadržajima donosi određenu vrstu nagrade. „Kada se nagrađivanje doživljava kao informacija o vlastitoj uspešnosti, kada ono služi povećanju kompetencije, onda je ono motivaciono pozitivno“ (Lalić, 2002: 244).

Metoda sprečavanja se koristi od kada postoji vaspitanje i obrazovanje. Može se definisati kao sistem mera i postupaka kojima se sankcionišu nepoželjni vidovi ponašanja u svrhu zaštite i optimalnog funkcionisanja i razvoja vaspitanika. Ovaj metod se primenjuje onda kada druge metode ne funkcionišu u svojoj primeni. Nastavnik treba da koristi ovaj metod onda kada iscrpi sva sredstva iz drugih metoda (uveravanje, ubeđivanje, podsticanje, vežbanje i navikavanje). Ovu metodu treba shvatiti kao „pedagoški opravdanu intervenciju koja s jedne strane ima preventivnu a sa druge korektivnu funkciju“ (Trnavac i Đorđević, 2002: 138). Metodu sprečavanja ne treba primenjivati na jednom učeniku u svojstvu primera ostalim u kolektivu. Bilo koje sredstvo sprečavanja treba da ima individualni karakter usmeren na poboljšanje ponašanja ličnosti i pružanje pomoći usled pogrešnih postupaka. Ne može se kazniti kolektiv zarad neodgovornosti pojedinca, niti pojedinca da bismo pokazali kolektivu kako je opasno praviti greške. Kada se sredstva sprečavanja primenjuju na pojedincu kao primer za kolektiv, po pravilu imamo preoštru sankciju koja najčešće daje suprotan efekat – umesto da popravi, pojačava devijantno ponašanje pojedinca. Vaspitač mora sistematski da prati razvoj vaspitanika, kako bi mogao po potrebi prvo da primeni preventivna sredstva, a tek u krajnjoj nuždi sredstva kažnjavanja. Vaspitne mere neće imati efekta ako se ne uklone uzroci koji su doveli do nepoželjnog ponašanja. Cilj kažnjavanja nije osveta prema detetu, već sprečavanje negativne forme ponašanja.

Termini „kazna” i „kažnjavanje” uglavnom imaju negativno subjektivno značenje, povezano sa zastrašivanjem, ponižavanjem i nanošenjem fizičkog bola. Pojam kažnjavanja dece se često ograničava samo na telesno kažnjavanje i grubo postupanje i uglavnom se i vode rasprave da li je dozvoljeno i opravdano uopšte koristiti kazne u vaspitanju dece.

Faktori koji utiču na efikasnost kažnjavanja predstavljeni su kao: metod na koji se vrši kažnjavanje, metod na koji se kažnjeni odgovor nenamerno potkrepljuje i održava, metod na koji se kažnjeni odgovor nenamerno potkrepljuje i održava i metod na koji diskriminativni faktori utiču na kažnjavanje. „U razmatranju kažnjavanja u vaspitnom procesu, izdvajaju se kao značajni samo neki od njih: odloženost kažnjavanja, intenzitet, doslednost, zatim odnos između kažnjavanja i kažnjenog, kao i verbalno objašnjenje koje se daje uz kažnjavanje” (Gašić-Pavišić, 1985: 55).

U savremenim uslovima vaspitanja postoje realni razlozi za korišćenje sredstava sprečavanja jer razvoj vaspitanika veoma često prate nepovoljni uslovi ili na njega često deluju određeni negativni faktori. Ipak, metodu sprečavanja i kažnjavanja treba koristiti veoma oprezno kako bi se ostvarili svi metodski postupci koji su u osnovi humani jer nastoje da pomognu vaspitanicima da savladaju pojedine slabosti. Korišćenje straha kao metoda uvek izgleda kao da deluje, ali ne budi prirodnu motivaciju deteta da saraduje i pomogne roditelju. Kao što smo ranije приметили, poslušnost i saradnja veoma su različiti. Deca moraju biti voljni pomagači da bi bili spremni da saraduju sa roditeljima, a lomeći volju deteta kaznama ne postizemo taj cilj. Teško je napustiti metodu kažnjavanja, jer pokazuje dobre rezultate na kratke staze. Iako ne želimo da kažnjavamo našu decu, ne znamo kako drugačije da postupimo. Kažnjavanje izgleda nehumano i neljudski, ali bez toga, naša deca postaju razmažena, zahtevna, bez i trunke poštovanja - jednom rečju nesnosna. Kao odgovor na ovu potrebu za promenom, predlaže da “deca snose posledice” za svoje ponašanje. Na primer, oduzmu deci neku stvar kao rezultat lošeg ponašanja i umesto da to zovu kažnjavanjem, zovu to “posledicama”. To je pokušaj da iz kazne izbacimo elemenat stida. Umesto poruke “Ti nisi dobar, stoga te treba kazniti”, dete dobija malo pozitivniju poruku “U redu je praviti greške, ali moraš da shvatiš posledice svog ponašanja”. Ovom tehnikom smanjuje se krivica, ali iako je humanija od kažnjavanja i dalje je zasnovana na strahu. Ovaj pristup je bolji od kazne, ali ne budi prirodnu želju deteta na saradnju. U neku ruku, to je lepši način da kažemo „bićeš kažnjen” (Grej, 2001: 122).

S obzirom da se efekat kažnjavanja ne postiže jednostavno i bez planiranja, neophodno je da nastavnik bude upoznat sa određenim uslovima koji bitno utiču na uspešnost kažnjavanja. Kako bi primenio određenu vrstu kazne, on najpre treba da razmotri principe kažnjavanja koji utiču na ponašanje učenika. Prema Laliću (2003) ti principi su sledeći:

1. Kažnjavanje učenika za određeno ponašanje treba da sledi odmah nakon ponašanja koje želi da se smanji. Pored toga, kazna treba da bude u logičnoj vezi sa postupkom zbog kog je učenik kažnjen. Za ovo se kaže da je to „princip prirodnih posledica”. Prema ovom principu, učenik ne sme da bude kažnjen na primer jedinicom iz određenog predmeta zato što je bio nedisciplinovan na tom času;

2. Kao i za ostale vaspitne postupke, i za kažnjavanje važi da treba da bude dosledno. Doslednost se odnosi na stepen, vrstu, način kažnjavanja i okolnosti kada će se kazna primenjivati. Kada kažemo da kazna treba da bude dosledna, mislimo na to da se određeni postupak u svakoj situaciji kažnjava, bez obzira kakvo je raspoloženje nastavnika ili o kom učeniku je reč. Zato, veoma bitno je da nastavnici međusobno razgovaraju o kriterijumima prihvatljivog ponašanja i uspostave saglasnost među njima, s ciljem da neprihvatljivo ponašanje tretiraju dosledno;

3. Kao i za celokupan nastavni proces, i u domenu kažnjavanja učenika je bitno uvažavanje individualnih razlika. Nejoj deci je dovoljna blaga opomena ili razgovor, dok je sa nekom decom potrebno strožije postupati. Pritom, najvažnije je saznati uzrok ponašanja, odnosno postupka koji treba da se kazni, pa zatim, odabrati kaznu u skladu sa uzrokom. Nastavnik treba biti oprezan u kažnjavanju, kako ne bi nepravедно kaznio učenike koji nisu zaslužili da budu kažnjeni;

4. Učenici koji su često puta kažnjavani, postaju „otporni“, pa tako kazna gubi svoj efekat. Ponavljanjem određene kazne, pa čak i da je u pitanju najstrožija kazna, učenik se adaptira na nju i tako ona postaje nedelotvorna;

5. Na efikasnost kažnjavanja u školi utiče i intenzitet kažnjavanja. Istraživanja su pokazala da je uvođenje tihih opomena za nedisciplinovano ponašanje rezultiralo opadanjem učestalosti nemirnog ponašanja, što se inače nije postizalo jačim kaznama (glasnim opomenama). Kada nastavnik glasno opemene nekog učenika, time skreće pažnju ostalih učenika na nemirno dete i tako pažnja služi kao potkrepljivač nemirnog ponašanja i

6. Ono što je od posebnog značaja u postupku kažnjavanju jesu nastavnikova objašnjenja o onome šta je kažnjivo. Učeniku treba ponuditi razloge za neučestvovanje u kažnjenom ponašanju.

Što je kazna stroža, to je neprihvatljivo ponašanje više suzbijeno, što skorije dođe do kažnjavanja nakon neželjenog ponašanja, to su efekti kažnjavanja veći. Jednom primenjena kazna treba uvek da se koristi za primere takvog ponašanja.

ZAKLJUČAK

Kažnjavanje kao i nagrađivanje predstavlja oblik socijalne kontrole. Ako se socijalizacija shvati kao prihvatanje i pridržavanje normi i standarda koji važe u društvu, onda je jasno da je socijalna kontrola neophodna za obezbeđivanje primenljivosti normi i standarda. Učenje socijalne uloge i njeno adekvatno ostvarivanje u zavisnosti je od uspešnosti sankcija koje se primenjuju prema pojedincu koji tu ulogu usvaja. Funkcionisanje socijalnih sankcija predstavljeno je kroz objašnjenja. Prema jednom od njih „nagrade i kazne predstavljaju znake koji detetu pokazuju da li je njegovo ponašanje u datoj situaciji ispravno ili neispravno, prema drugom tumačenju, sankcije su inhibitori nepoželjnog ponašanja (kazne) odnosno energetske pokretači poželjnog ponašanja (nagrade)” (Goslin, 1969: 91). Takođe nagrada i kazna deluju tako što olakšavaju utvrđivanje veza iz-

među spoljašnjih i unutrašnjih draži i bihevioralnih odgovora. Spoljašnje nagrade i kazne vremenom postaju internalizovane, tako da se javljaju kao unutrašnji pokretači ponašanja. Spoljašnje sankcije su značajan faktor formiranja unutrašnje kontrole ponašanja do koje dolazi u toku moralnog razvoja deteta. Javljanje unutrašnje kontrole ne ukida potrebu za spoljašnjom kontrolom. „Postoji razlika između učenja nekog ponašanja i motivacije za postignućem naučenog ponašanja, a pošto se može pretpostaviti da je motiv za izbegavanjem neprijatnosti uvek prisutan, sledi da kažnjavanje ima snažniji uticaj na internalizaciju ponašanja od nagrađivanja” (Gasić-Pavišić, 2005: 99). Spoljašnje sankcije predstavljaju značajan deo procesa kojim se dete osposobljava da proceni vrednost svog ponašanja i u kojem uči da se ponaša na prihvatljiv i poželjan način. Sredina i kolektiv mu pružaju eksplicitne informacije o tome šta se od njega očekuje. Efikasnost nagrada i kazna zavisi od niza karakteristika – vrste, jačine, učestalosti, vreme i raspored primene, delatnost, afektivni odnos na relaciji vaspitač-dete. Na osnovu karakteristika, „jedan od opštih nalaza je da je kažnjavanje efikasnije u eliminisanju nepoželjnog ponašanja, a da je nagrađivanje efikasnije u učenju i sticanju poželjnog ponašanja” (Ibid, 2005). Delovanje kazne izaziva određenu protivrečnost, jer ukoliko je kazna stroga, utoliko je potpunija i trajnija inhibicija kažnjenog ponašanja. Stroga kazna otežava detetu učenje, dok blaga kazna dopušta koncentraciju na datu aktivnost ali slabo podstiče motivaciju za postupanje u datoj situaciji. Najvažnije je u primeni kazni kao negativnih sankcija kojima se reguliše detetovo ponašanje, da se očuva dečje samouvažavanje i da se ne naruši njegova pozitivna slika o sebi. Kažnjavanje treba da bude praćeno objašnjenjima iz kojih dete može da shvati šta je pogrešilo a šta je ispravno u njegovom ponašanju. Kazne za nepoželjno ponašanje treba primenjivati udružene sa nagradama za poželjno ponašanje, što će ubrzati detetu da nauči poželjno ponašanje i omogućiti izgrađivanje samouvažavanja. Između deteta i osobe koje ga kažnjava održaće se odnos privrženosti koji je ujedno i uslov za efikasnost bilo koje vrste sankcija.

LITERATURA

- Alhassan, A. B. „School Corporal Punishment in Ghana and Nigeria as a Method of Discipline: A Psychological Examination of Policy and Practice”. *Journal of Education and Practice* 4, 27 (2013): 137–147.
- Bjekić, D., L. Zlatić i M. Vučetić. „Status psiholoških faktora uspešnog učenja u pedagoškoj psihologiji kao naučnoj i nastavnoj disciplini“. U *Nastava i učenje – stanje i problemi*, uredili K. Špijunović, S. Marinković i N. Kundačina, 209–224. Užice: Učiteljski fakultet u Užicu Univerziteta u Kragujevcu, 2011.
- Brković, A., M. Petrović-Bjekić i L. Zlatić. „Motivacija učenika za nastavne predmete“. *Psihologija* 31, 1–2, (1998): 115–136.
- Ching, G.. “Looking into the Issues of Rewards and Punishment in Students”. *International Journal of Research Studies in Psychology* 1, 2 (2012): 29–38.

- Dad, H. *Effectiveness of Reward and Punishment as Modifiers of Students Classroom Behaviour*. Pakistan: Institute of Education and Research, 2004.
- Gašić-Pavišić, S. *Kažnjavanje i dete*. Beograd: Prosveta, 1985.
- Gašić-Pavišić, S. *Modeli razredne discipline*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 2005.
- Goslin, D. A. *Handbook of Socialization Theory and Research*. London: Rand Mc Nally, 1969.
- Grej, Dž. *Deca su iz raja*. Beograd: Moć knjige, 2001.
- Lalić, N. „Primena postupka kažnjavanja u školi“. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja* 35 (2003): 245–266.
- Lalić, N. „Primena nagrade i pohvale u školi“. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja* 34 (2002): 236–258.
- Matera, B. *The Effects of Rewards and Punishments on Motivations of the Elementary School Student*, 2009. Retrieved Mart 13, 2015 from <http://eric.ed.gov/?id=ED515918>
- Merrett, A. & L. Merrett. *The Use of Reward Systems to Improve Behaviour and Attainment in Schools*, 2013. Retrieved Mart 13, 2015 from http://gallery.mailchimp.com/190e1a2340b0ac27df93d7332/files/Vivo_rewards_and_behaviour_literature_review_V3_4_.pdf
- Prtljaga, S. (). Kriterijum ocenjivanja u funkciji motivacije učenika. *Pedagoška stvarnost*, 54, 9–10 (2008): 1004–1013.
- Trnavac, N. i J. Đorđević. *Pedagogija*. Beograd: Naučna knjiga, 2002.
- Vučetić Lalić, N. (). Nagrađivanje i kažnjavanje dece različitog socijalnog ponašanja. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 39, 2 (2007): 367–382.
- Witzel, B. & S. Mercer. “Using Rewards to Teach Students with Disabilities”. *Remedial and Special Education* 24, 2 (2003): 88–96.
- Wong, O. & H. Fanny. *Perceived Effectiveness of Reward and Punishment by Secondary School Students*. Hong Kong: University of Hong Kong, 1992.

Bisera Jevtić

REWARD AND PUNISHMENT - MODIFIERS OF CONDUCT AND ORIENTATION OF YOUNG PEOPLE

Summary

This paper deals with a comparative analysis of the relevant literature concerning the effectiveness of the system of rewards and punishments, their righteousness and arbitrariness, (not) the motivation of young people in order to modifying behavior and orientation. Application of reward and punishment requires knowledge and fulfillment of several conditions that ensure their effectiveness. The aim of our theoretical qualitative research is to support the hypothesis that reward and punishment have an important role in the value orienta-

tion of youth. It is believed that it is widely supported thesis and after redefining many studies, it is evident that the connection is present. Two-way effects exist, which means that the range and in two-way directions. To the success of the strategy to be effective, it is necessary to become familiar with the causality of corrective actions as a function of emotionality young. For these aspects as a suggestion of further research, it may be useful to apply different approaches with accentuated by emphasizing the context of research and its content. Keywords: Reward, punishment, orientation, behavior, emotions.

ИДЕНТИФИКОВАЊЕ ДАРОВИТИХ УЧЕНИКА КАО ПРЕТПОСТАВКА УСПЕХА И ИЗАЗОВ САВРЕМЕНЕ НАСТАВЕ

Резиме:

Даровитост као феномен значајно је васпитно-образовно и социолошко питање данашњице. Темелј планирања, програмирања и реализације индивидуализованог наставног рада којим се даровитост подстиче и развија, чини благовремено, ефикасно и квалитетно идентификовање даровитости. У раду су представљени резултати истраживања начина идентификовања даровитости спроведеног на узорку од 104 наставника основних и средњих школа који су у свом радном веку имали директно или индиректно искуство са даровитим ученицима. Резултати истраживања показују да су: активност и заинтересованост ученика на часу, когнитивне и креативне способности и школско постигнуће ученика, основни фактори на којима се темелји идентификовање даровитости у пракси. Разлике у начинима идентификације даровитих ученика с обзиром на варијаблу научна област наставника и образовни ниво школе, нису утврђене, што потврђује доминацију утврђених начина идентификације даровитости и указује на потребу унапређивања постојеће праксе у смислу помоћи и подршке наставницима да користе и друге начине идентификовања.

Кључне речи: даровитост, идентификовање даровитости, начини идентификовања, наставници, пракса.

УВОД

Појам даровитост представља један од накомплекснијих педагошких појмова под којим се подразумева присуство или поседовање изузетне, надпросечне особине личности, способности, потенцијала, креативности и мотивације у одређеној сфери људског деловања, која појединца издваја од карактеристика већине припадника популације којој припада. Даровитост се дефинише и као остваривање изузетно високих постигнућа у поређењу са другима који су истог узраста или имају исто искуство. Она означава поседовање изванредних вештина и способности као што су креативност, интелектуалне способности и/или одговорност у вези са задацима (Birgili & Calik, 2013: 67–77). Вукосов и Синдик (2010: 149–175) истичу како би се даровитост уопш-

¹ marija.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

тено могла одредити као склоп особина које појединцу омогућују да доследно постиже изразито надпросечне резултате у једној или више активности којима се бави.

Даровитост обухвата интелектуалне, академске, креативне, социјалне, уметничке и психомоторне способности, а испољава се у областима људске делатности (наука, уметност, спорт и др.). Нема правила о броју области у којима једна особа може бити изузетна, и о времену када ће се даровитост појавити (Недељковић, 2000). Дејић и сар. (2011: 519–532) указују на то да се дефиниције даровитости могу поделити на оне које говоре о даровитости уопште или на оне које спецификују област даровитости с обзиром на то да ли одређују област у којој се даровитост испољава или не. Такође, прави се разлика и између даровитости деце и даровитости одраслих. Када се говори о даровитости код деце, односно о даровитости на нижем узрасту, онда се мисли на предиспозицију, потенцијал, могућност да дете касније постане стваралац. Зато је код деце теже одредити шта је даровитост. И поред многобројних приступа у дефинисању даровитости, ови аутори указују на њене опште показатеље: (1) даровитост не представља резултат једне карактеристике, већ је то комбинација особина, способности и саме личности; (2) даровитост се може јавити у различитим областима способности, или као изразито једна способност, или као комбинација способности које долазе до изражаја у некој области људског знања и активности; (3) даровитост се може испољити у облику продуктивно-креативне активности и резултата или као потенцијална, латентна, која ће се уз подршку околине, подстицањем и неговањем развити у продуктивну даровитост тј. стваралаштво.

Ако имамо на уму комплексност коју феномен даровитости носи а која је условљена разноврсним подручјима у којима се она може развити, сасвим је јасно да је благовремено и квалитетно идентификовање претпоставка њеног развоја, подстицања и усавршавања. Одговорност за успешно идентификовање даровитости код деце имају сви чиниоци васпитања без обзира да ли су директно или индиректно укључени у овај процес, а као значајна карактеристика процеса идентификовања даровитости нужно се мора обезбедити њихово јединствено деловање у овом процесу. Само оваквим приступом идентификовање даровитости чини претпоставку успеха у развоју, подстицању и усавршавању даровитости ученика.

ИДЕНТИФИКОВАЊЕ ДАРОВИТИХ УЧЕНИКА

Идентификација или препознавање даровитости претпоставка је успеха, али и велики изазов савремене наставе. Она подразумева „специфичан случај процене (когнитивних) способности, у коме посебно мотримо на индикаторе да су те способности изузетног нивоа – другим речима, покушавамо да утврдимо знаке нарочите брзине, лакоће и самосвојности у овладавању одговарајућим доменом, и то у поређењу с учинком особа сличног претходног искуства“ (Алтарс

Димитријевић, 2016: 50). Разноврсност подручја развоја даровитости има за последицу немогућност дефинисања јединствених процедура идентификовања даровитости и намеће потребу за применом разноврсних метода процене, објективног и субјективног карактера. Методе процене објективног типа подразумевају примену тестова знања, способности, личности, мишљења, креативности и сл. у којима се ниво даровитости утврђују на основу дефинисаних норми и критеријума. Субјективне методе, пак, подразумевају уочавање индикатора изузетне способности у обичајеним, свакодневним околностима и активностима ученика. Обе врсте идентификовања представљају процесе који имају за циљ да у укупној популацији издвоје даровите појединце како би се за њих планирао и организовао посебан програм рада и развоја. Најчешћи поступци и методе за идентификацију даровитих у школи су методе процене и методе тестирања (Дејић и сар., 2011: 519–532). Ипак, треба нагласити да се идентификација даровитих ученика треба ослањати на друге различите изворе: праћење детета у школском и ваншколском раду, анализу производа његове делатности, оцене наставника и стручних сарадника школе до тестовских и других резултата добијених валидним техникама и инструментима (Јанковић и Родић, 2007).

Када говори о проблему идентификације даровитих, Ђорђевић (2005) поставља три кључна питања: (1) када идентификовати даровиту децу?; (2) како идентификовати даровитост? и (3) са којим циљем идентификовати даровите? Као одговор на прво питање, ауторка долази до закључка да је оптимални узраст за идентификацију даровитих до 12 година, дакле, на узрасту млађих разреда основне школе. Што се тиче начина идентификације даровитих, указује на *процесну идентификацију* која се односи на постепено откривање даровите деце, од најмлађег узраста до зрелости. Процена идентификација значи праћење детета током низа година и прикупљање информација о његовом здрављу, понашању, ангажовању у различитим активностима, односима са вршњацима, родитељима, наставницима и др. То доводи до динамичне и поуздане идентификације која омогућава усмеравање даровитих ка остваривању постигнућа за која су способни. Ауторка говори и о *процесној дијагностици*, односно о уочавању првих индикација, од предшколског узраста, затим кроз све степене образовања и излагању деце различитим изазовним програмима како би се потврдиле почетне дијагнозе. Тако се врши континуирано проверавање рада даровитих и корекција дијагностичког поступка. Да би идентификација даровитих била поуздана, потребна је примена стандардизованих тестова општих и специјалних способности. Њих најчешће примењују психолози који су посебно квалификовани за њихову примену и тумачење добијених резултата при чему је потребно водити рачуна о томе који је ниво резултата на овим инструментима који указује на даровитост, као и на то каква могу бити ограничења у њиховој примени. Такође, ауторка упозорава да је интелектуална даровитост само један критеријум даровитости, али не и довољан. Даровитост се испољава и кроз креативност и посебне таленте и зато су у идентифи-

кацији даровитих неопходни и инструменти за процену специјалних способности. На последње питање, са којим циљем се врши идентификација даровитих дају се различити одговори у зависности од тога које су способности значајне за друштво и за које је потребно припремити програме и образовање, као и од тога да ли је друштво усмерено на идентификовање само интелектуално најспособнијих или је заинтересовано за идентификацију и развијање свих врста талената. То утиче на другачији третман даровитих у различитим земљама. Неке земље су оријентисане на што ранију идентификацију даровите деце и њихово издвајање у посебне групе при школама или у посебне школе. Могућа је и комбинација школских и ваншколских груписања даровите деце уз рад са посебним наставницима, као и примена обогаћених програма у редовним разредима и акцелерација као облик подстицања даровитости (Ђорђевић, 2005).

Као што смо већ нагласили, због постојања „различитих подручја у којима се ученик може идентификовати као даровит, користе се многобројни извори информација, односно, користе се различити критеријуми за откривање и идентификацију даровитих ученика... У прикупљању ових и других информација о ученицима учествују родитељи, наставници, школски психолози и педагози, службе за професионалну оријентацију и други заинтересовани за талентоване и високо продуктивне кадрове, за њихово професионално образовање и запошљавање“ (Милић, 2011 : 114).

Тестирање има примарну улогу у идентификовању даровитих, јер се даровитост и данас поистовећује и остаје нераскидиво повезана са тестирањем интелигенције (Brown, Renzulli, Gubbins, Siegle, Zhang, & Chen, 2005). Приликом примене тестова ваља водити рачуна о њиховој валидности и информативној вредности. Њихову валидност значајно могу ограничити: психодемографске карактеристике испитаника, одсуство искуства потребног за израду теста (SAT relevant experience; Helms, 1997), недостатак мотивације, страх од тестирања, разлике у језику и култури, занемаривање креативних или дивергентних одговора; не узимање се у обзир емоционално стање детета (Farral & Henderson, 2015). Како би се избегла могућа ограничења због примене само једне методе, идентификација даровитости се треба базирати, поред интелигенције, и на другим критеријумима. У сврху тестирања даровитости могу се користити и различите друге врсте тестова међу којима издвајамо: тестови знања/постигнућа; композитни тестови и обухватне батерије; *primi inter pares*: тестови вербалног и квантитативног резоновања; тестови специјалних способности и фигуралног резоновања; индивидуални тестови способности; групни тестови способности и др.

Значајни начини идентификовања даровитост јесу процена наставника, родитеља и вршњака, као и самопроцена ученика. Овим моделима субјективних процена могу се у значајној мери превазићи наведени недостаци тестирања. Такође, значајну улогу у откривању даровитости имају: производи ученичког рада (модели, писани радови, цртежи, изуми, математички и научни радови), резултати учест-

вовања на такмичењима, дебатама и активностима у којима ученик решава одређене проблеме, увид у школску евиденцију о академским постигнућима, посматрање понашања ученика у разноврсним активностима, као и подаци о учествовању у аудицијама или интервјуа (Farral & Henderson, 2015).

Радомировић (2013: 577-586) указује на то да при идентификовању даровитости није нужно тражити присуство сва три фактора: интелигенције, креативности и мотивације, или бар не у једнаком износу у раној фази или фази потенцијалне даровитости. И поред тога што нека деца могу испољити високе способности комбиноване са креативношћу и снажном мотивацијом, у већини случајева се у почетку јасно издваја само интелектуална даровитост. Мотивација и креативност се постепено развијају, па до изражаја долазе касније. Ове карактеристике су под утицајем срединских чинилаца што значи да дете које одраста у атмосфери прихватања, толеранције, разумевања и охрабривања има веће шансе да их развије. Због тога је за идентификацију даровите деце важно познавање и породице даровитог ученика, односно познавање породичних услова, емоционалне климе и васпитне праксе родитеља. Родитељи су ти који уочавају прве знаке креативности (развој мишљења и говора детета, интересовање за књиге, за неке посебне активности, преданост, истрајност у игровним и др. активностима итд.) што је значајно за идентификацију даровитости још у породици.

Посебно место и процесу идентификовања даровитих ученика имају наставници. У свом раду они су често суочени са тешкоћама које могу представљати озбиљне баријере за развој и подстицање даровитости код ученика. Многи наставници нису упознати са карактеристикама даровите деце и самим тим нису усмерени ка побољшању свог начина рада и ка промени својих ставова, што може представљати проблем за даровите. Такође, постоји мишљење да се деца рађају са овим способностима и да могу сама да уче. Наставници морају бити свесни да ће се у свом раду сусрести са даровитим ученицима, те да је потребно обезбедити им одговарајуће окружење за учење, односно окружење које ће бити подстицајно за све ученике (Birgili & Calik, 2013: 67–77). Даровитост се не може препознати само на основу академских постигнућа из одређених наставних предмета. Она укључује и посвећеност задатку, упорност, радозналост, иницијативност, независност и лидерство, што се испољава у односима са другима и трајању пажње током активности (Поповић и сар., 2016: 73–83). Даровити ученици се могу препознати по томе што имају изражене неке способности брзог и лаког учења које могу бити интелектуалне, практичне, социјалне, уметничке, спортске што указује на то да се даровитост везује увек за одређену област (математика, језик и књижевност, уметност, друштвене науке). Даровити се испољавају у ситуацијама разумевања и решавања проблема и врло су бистри (Аврамовић и Вујачић, 2009: 878–889). Међутим, наставници могу да направе грешку због тенденције да прецене причљиво, пријатно дете које има богат речник и располаже великим бројем информација. С друге стране, нека веома интелигентна деца могу бити потцењена уколико су

мирна, повучена, ако не сарађују са вршњацима, не постижу одговарајући успех у школи, непријатна су или имају слабо развијене радне навике (Ђорђевић, 2005).

Проблем идентификације даровитих представља и то што уколико ученик показује жељу или занимање за одређену област, то може бити последица повећане активности ученика која карактерише развој деце основношколског узраста. Међу децом која имају запажене успехе у раду свакако има и даровитих и кретивних, али то никако не значи да су сви који постижу одличан успех даровити и креативни ученици. Са друге стране, може се десити да и међу онима који не постижу одличан успех има даровитих и креативних (Арсич и Вучевић, 2013: 25–39). У већини случајева, надарени ученици остају незапажени, без права гласа и права на квалитетно образовање. То значи да је надарени ученик ускраћен, у смислу да му се не пружа одговарајући третман, а узрок томе јесте управо то што такав ученик није идентификован као даровит. Идентификацију даровитих ометају препреке које се јављају током процеса учења и поучавања као што су, између осталог, недостатак рефлексивног промишљања о знању, отпор према разликама између ученика, недостатак изазова и активности којима би се подстицала креативност, препознавање високих способности ученика од стране просветних радника (Piske et al., 2016: 1899–1905). Поред тога, тешкоће у откривању и идентификовању даровитих појединаца су и: проблеми везани за материјално-техничку опремљеност школе; недостатак стручних кадрова у школама; доминантна оријентација школа у васпитно-образовном раду на просечне и исподпросечне ученике; недовољна стручна едукованост наставника; њихово непознавање породице даровитих ученика и едуковање родитеља за њихово идентификовање и адекватно подстицање на даљи успешан развој; недостатак ваљаних и поузданих психолошких и педагошких дијагностичких инструмената; недовољно испитивање специфичних склопова особина личности код даровитих ученика мотивације и специфичних способности; недостатак тимског и координаног рада; невођење ваљане евиденције и слаба сарадња основних и средњих школа (Радомировић, 2013: 577–586).

Унапређивање постојећег стања и превазилажење изазова у области идентификовања даровитости може се остварити овладавањем разноврсних модела идентификовања даровитих. Један такав модел за идентификацију надарених ученика назван *Трипаритетни модел даровитости* израдио је Фајфер (Pfeiffer, 2013). Овај модел нуди три различита начина идентификације. Први се односи на сагледавање даровитости кроз призму високе интелигенције где се даровитост идентификује применом теста интелигенције или другог одговарајућег инструмента. Други начин се односи на сагледавање даровитости кроз призму изванредних постигнућа при чему се висока интелигенција узима у обзир, али није нужно централна способност коју је потребно мерити приликом идентификације даровитих. Дакле, други начин уважава интелигенцију, али препознаје и значај других специфичних вештина и способности, ставова и карактеристика личности. Овде се

често нагласак ставља на креативност, као и на мотивацију, упорност, истрајност, страст – на некогнитивне факторе. Трећи начин подразумева сагледавање даровитости кроз призму потенцијала за изванредна постигнућа. То значи да ученици који остварују таква постигнућа заслужују специфичне програме управо због свог изванредног труда и врло високих постигнућа. Основна идеја лежи у томе да ће се неки ученици, када се нађу у интелектуално стимулативној средини, са обogaћеним ресурсима и наставницима, истаћи у односу на своје вршњаке и остварити своје високе потенцијале. Реч је о оснаживању ученика који у свом детињству нису имали одговарајуће прилике, окружење, средства, те још увек нису развили своје способности.

Као што се из наведеног може видети, претпоставка успешног подстицања и развоја даровитости јесте овладавање различитим начинима и моделима идентификовања даровитости од стране свих чиниоца васпитања. Посебну улогу у овом процесу имају наставници као руководиоци и организатори наставних активности у којима се идентификовање даровитих може успешно остварити. С циљем да утврдимо наставну реалност у овој области, сазнамо њене вредности и недостатке и тиме допринесемо њеном унапређивању, приступили смо истраживању начина којима наставници идентификују даровитост ученика.

МЕТОД

Основни *циљ рада* јесте утврдити начине којима наставници основних и средњих школа идентификују даровите ученике како би стекли реалан увид у одлике овог процеса, његове предности и недостатке и указали на евентуалну потребу унапређивања постојећег стања.

Узорак истраживања чине наставници основних и средњих школа на територији Ниша и Књажевца који су у свом радом веку имали директно или индиректно искуство са даровитим ученицима. Узорком је обухваћено 104 наставника, односно 46 наставника основних школа „Његош“, „Учитељ Таса“ (у Нишу), „Дубрава“, „Димитрије Тодоровић Каплар“ (у Књажевцу) и 58 наставника средњих школа: гимназија „Бора Станковић“ и „Стеван Сремац“ (у Нишу) и „Техничка школа“ (у Књажевцу). Структура узорка у односу на истраживањем третиране варијабле, представљена је у табели 1.

Табела 1.
Структура наставника с обзиром на варијаблу школа

Школа	N	%
Основна школа	46	44,2
Средња школа	58	55,8
Укупно	104	100
Научна област	N	%
Природне науке	56	53,8
Друштвене науке	48	46,2
Укупно	104	100

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА – АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА

Идентификација даровитих ученика представља основни изазов на путу обезбеђивања адекватног третмана даровитог ученика у васпитно-образовном процесу. И поред тога што се даровитост идентификује помоћу посебних тестова којима се мери интелигенција и других способности које су карактеристичне за даровите ученике, прве знаке даровитости препознају родитељи, наставници и стручни сарадници. Из ових разлога истраживање смо усмерили на утврђивање начина на које наставници идентификују даровитост код својих ученика. На основу начина идентификације које су издвојили наставници формиране су категорије приказане у табели 2.

Табела 2
Начини идентификације даровитих ученика

			М	SD
Како идентификујете даровите ученике?	Праћење активност и заинтересованости ученика на часу	N 34 % 32,7	2,885	1,851
	Праћење когнитивних и креативних способности	N 20 % 19,2		
	Тестирање школског постигнућа и провера знања	N 18 % 17,3		
	Разговор и ситуационо праћење	N 5 % 4,8		
	Праћење више фактора	N 10 % 9,6		
	Остало	N 17 % 16,3		

Резултати истраживања показују да 32,7% (34) укупног броја наставника који су учествовали у истраживању као начин идентификације даровитих издваја праћење активности ученика на часу и њихову заинтересованост за одређене садржаје или области. Највећи број наставника издваја управо овај начин идентификације што је сасвим разумљиво с обзиром на то да је за даровите ученике карактеристично да показују посебну заинтересованост за ону област за коју су посебно надарени. Међутим, активност ученика на часу може да буде последица неких особина попут комуникативности и жеље да се буде у центру пажње, па наставник може лако да погрешно уколико се ослања искључиво на овај начин.

Даровите ученике обично карактеришу особине као што су интелигенција, брзо и лако учење и решавање сложенијих проблема, лако уочавање узрочно-последичних веза и односа, дакле изражене когнитивне способности, али то може бити и креативност. На основу тога смо као категорију издвојили когнитивне и креативне способно-

сти, а 20 (19,2%) наставника препознаје даровите ученике управо на основу ових одлика.

Оцене нису мерило даровитости, с обзиром на то да школски успех ученика зависи и од особина као што су упорност, марљивост, труд, истрајност, вредноћа, добра организација, радне навике и сл. Исто тако, могуће је да надарени ученик доживи школски неуспех. Ипак, наставници даровите ученике идентификују и на основу школског постигнућа и провера знања ученика тестовима, писменим и контролним задацима. Таквих наставника је 18 (17,3%), а наставника који даровитост идентификују кроз разговор и ситуационо праћење је 5 (4,8%).

Свега 10 (9,6%) испитиваних наставника наводи да у откривању даровитости прати већи број фактора (од већ наведених) или само један од њих у комбинацији са неким од фактора као што су: истраживачки задаци, мотивација, квалитет усмених одговора, одговори на питања који излазе из оквира редовне наставе, добар смисао за хумор, тимски рад и пружање помоћи друговима.

У последњу категорију (остало) сврстали смо одговоре наставника који даровите ученике идентификују на основу сазнања са семинара, кроз повратне информације од стране ученика, послушкивањем њихових жеља и потреба, кроз додатне активности, посебна ангажовања и практични рад. У ову категорију сврстали смо одговоре 17 (16,3%) наставника.

Табела 3.
Разлике у начинима идентификације даровитих ученика с обзиром на варијаблу школа

		Основна школа	Средња школа	χ^2	df	p	
Како идентификујете даровите ученике?	Праћење активност и заинтересованости ученика на часу	N	17	17	7,522	5	0,185
		%	37	29,3			
	Праћење когнитивних и креативних способности	N	9	11			
		%	19,6	19			
	Тестирање школског постигнућа и провера знања	N	11	7			
		%	23,9	12,1			
	Разговор и ситуационо праћење	N	2	3			
		%	4,3	5,2			
	Праћење више фактора	N	4	6			
		%	8,7	10,3			
	Остало	N	3	14			
		%	6,5	24,1			

У Табели 3 су приказане разлике у одговорима наставника на питање *Како идентификујете даровите ученике?* с обзиром на школу у којој предају (основна/ средња). На основу вредности које смо добили израчунавањем χ^2 теста можемо да закључимо да не постоји статистички значајна разлика у одговорима наставника, јер је $p=0,185$ ($p>0,05$). То значи да наставници, без обзира на то да ли предају у основној или средњој школи, даровите ученике идентификују на исти начин: кроз њихову активност на часу и заинтересованост, на основу њихових когнитивних и креативних способности, сагледавањем школског постигнућа, кроз тестове и друге видове провера знања, разговором и праћењем. Вредност χ^2 теста за ово питање износи 7,522 уз број степени слободе $df=5$.

Табела 4.
Разлике у начинима идентификације даровитих ученика с обзиром на варијаблу научна област

		Природне науке	Друштвене науке	χ^2	df	p
Како идентификујете даровите ученике?	Праћење активност и заинтересованости ученика на часу	N 18 % 32,1	16 33,3	0,855	5	0,973
	Праћење когнитивних и креативних способности	N 11 % 19,6	9 18,8			
	Тестирање школског постигнућа и провера знања	N 11 % 19,6	7 14,6			
	Разговор и ситуационо праћење	N 2 % 3,6	3 6,3			
	Праћење више фактора	N 8 % 8,9	5 10,4			
	Остало	N 9 % 16,1	5 10,4			

Вредности добијене израчунавањем χ^2 теста нам показују да не постоји ни статистички значајне разлике у одговорима наставника о начинима идентификовања даровитости с обзиром на научну област којој припадају ($p=0,973$; $p>0,05$). Наставници природних и друштвених наука на исти начин идентификују даровитост код својих ученика (кроз активност и заинтересованост на часу, на основу когнитивних и креативних способности ученика, на основу њиховог школског постигнућа и провера знања, кроз разговор и праћење). Утврђене резултате тумачимо као последицу ситуације да су наставници свих предмета једнако оптерећеним обимним наставним програмом, те су приморани да евантуално идентификовање даровитих врше у склопу предвиђених активности реализовања наставног програма.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАРАЊА

Даровитост као специфичан васпитно-образовни и социолошки феномен захтева особен приступ у проучавању и реализовању. Његова особеност лежи у чињеници да су подручја развоја даровитости многобројна и често међусобно испреплетана. Основа правилног

сагледавања и подстицања даровитости налази се у процесу идентификације. Правилна, квалитетна и благовремена идентификација даровитих ученика претпоставка је успеха, али и један од изазова савремене наставе. Тако, свако настојање унапређивања области дидактике даровитих нужно мора бити утемељено на адекватним педагошко-психолошким и дидактичко-методичким поступцима идентификовања даровитих ученика.

На основу спроведеног истраживања начина којима наставници основних и средњих школа са територије општина Ниш и Књажевац идентификују даровите ученике, можемо изнети следеће закључке:

1. У идентификацији даровитих ученика наставници користе и објективне и субјективне начине идентификовања;

2. Заступљенији начини идентификовања даровитости су субјективни начини међу којима предњачи праћење активности ученика и заинтересованости за поједине садржаје или области наставе (32,7%);

3. Евидентна је уједначеност у коришћењу процена когнитивних и креативних способности и тестирања школског постигнућа и провера знања;

4. Наставници под идентификацијом даровитих путем тестова знања и постигнућа подразумевају редовне контролне и писмене задатке;

5. Уочено је да наставници у недовољној мери препознају значај комбиновања различитих модела идентификовања даровитости. Мали број њих понуђене начине комбинује са резултатима истраживачких задатака, мотивацијом, ангажовањем у тимском раду и сл.

6. Охрабрује чињеница да наставници у идентификовању даровитости ослушкују жеље и потребе ученика, прате их кроз додатне активности, посебна ангажовања и практични рад (16,3%) .

Анализом представљених закључака можемо указати на следеће педагошке импликације истраживаног проблема: 1) наставницима треба помоћи да овладају техникама истовременог идентификовања више индикатора даровитости; 2) организовати интерне и екстерне едукације усмерене на развој компетенција чешћег комбиновања објективних и субјективних поступака идентификовања даровитости код ученика; 3) информисати наставнике да тестирање постигнућа у сврху идентификовања даровитости не подразумева примену стандардних тестова знања, редовне контролне и писмене задатке, већ израду посебних диференцираних и индивидуализованих задатака којима се процењује интензитет и екстензитет специфичних индикатора даровитости; 4) оспособити наставнике да за потребе идентификовања даровитости ученика израђују специфично диференциране тестове знања и способности; 5) развити свест наставника о улози и значају сарадње са стручним сарадницима школе у процесу идентификовања даровитих ученика и 6) указати на потребу интензивне и квалитетне сарадње између наставника и родитеља у процесу идентификовања даровитих ученика.

ЛИТЕРАТУРА

- Алтарас Димитријевић, Ана и Сања Татић, Јаневски. *Образовање ученика изузетних способности: научне основе и смернице за школску праксу*. Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања, 2016.
- Birgili, B. & V. Calik. „Gifted Children’s Education and a Glance to Turkey“. *Journal of Gifted Education Research* 1, 2 (2013): 67–77.
- Brody, L. E. „Introduction to Grouping and Acceleration Practices in Gifted Education“. In *Grouping and Acceleration Practices in Gifted Education*, edited by L. E. Brody, 23–32. Thousand Oaks, United States: SAGE Publications, 2004.
- Вукосав, Ј. и Ј. Синдик. “Повезаност димензија три мерења инструмента за процјену даровитости и невербалне интелигенције предшколске дјеце”. *Методички огледи* 17, 1–2 (2010): 149–175.
- Gagné, F. “Talent Development as Seen Through the Differentiated Model of Giftedness and Talent”. In *The Routledge International Companion to Gifted Education*, edited by T. Balchin, B. Hummer & D. J. Matthews, 32–41. Padstow, Cornwall: TJ International, 2009.
- Георг, Д. *Образовање даровитих, како идентифицирати и образовати даровите ученике*. Загреб: Educa d.o.o., 2003
- Дејић, М., С. Тебић и Д. Цуцић. “Рад са математички даровитим ученицима: Регионални центар за таленте „Михајло Пупин“ из Панчева”. У *Настава и учење: стање и проблеми*, уред. К. Шпијунивић (519–532). Ужице: Учитељски факултет, 2011.
- Ђорђевић, Б. *Даровитост и креативност деце и младих*. Вршац: Виша школа за образовање васпитача, 2005.
- Kanevsky, L.S. & D. Clelland. “Accelerating Gifted Students in Canada: Policies and Possibilities”. *Canadian Journal of Education* 36, 3 (2013): 229–271.
- Милић Сања. „Идентификовање даровитих ученика у основној школи и рад са њима”. *Наша школа: часопис за теорију и праксу* VII (2011): 109–123.
- Mulrine, C. F. “Creating a Virtual Learning Environment for Gifted and Talented Learners”. *Gifted Child Today* 30, 2 (2007): 37–40.
- Недељковић, М. *Основна школа у променама*. Ужице: Учитељски факултет, 2000.
- Overzier, P. & N. Nauta. “Coping with the Qualities of Giftedness”. *Gifted and Talented International* 28, 1 (2013): 249–253.
- Pfeiffer, S. *Serving the Gifted*. New York: Routledge, 2013.
- Piske, F. H. R., T. Soltos, C. Luciane Blum Vestena, S. Perzel de Freitas, B. Fatima Bastos Valentim, C. Sant’ana de Oliveira, A. Aparecida de Oliveira Machado Barby, & C. Lopes Machado. “Barriers to Creativity, Identification and Inclusion of Gifted Student”. *Creative Education* 7, (2016): 1899–1905.

- Renzulli, J. S. (): What Makes Giftedness? Reexamining a Definition, *Phi Delta Kappan*, 92, 8 (2011): 81–88.
- VanTassel-Baska, J. & T. Stambaugh. “Challenges and Possibilities for Serving Gifted Learners in the Regular Classroom”. *Theory into Practice* 44, 3 (2005): 211–217.
- Callahan, C. M., T. R. Moon, S. Oh, A. P. Azano, & E. P. Haily. “What Works in Gifted Education: Documenting the Effects of an Integrated Curricular/Instructional Model for Gifted Students”. *American Educational Research Journal* 52, 1 (2015): 137–167.
- Calik, B. & B. Birgili. “Multiple Intelligence Theory for Gifted Education: Criticisms and Implications”. *Journal for the Education of the Young Scientist and Giftedness* 1, 2 (2013): 1–12.
- Colangelo, N., S. G. Assouline, M. A. Marron, J. A. Castellano, P. R. Clinkenbeard, K. Rogers, E. Calvert, R. Malek, & D. Smith. “Guidelines for Developing an Academic Acceleration Policy”. *Journal of Advanced Academics* 21, 2 (2010): 180–203.
- Farral, J. & L. Henderson. *Supporting Your Gifted and Talented Child's Achievement and Well-Being: A Resource for Parents*. Adelaide: AISSA, 2015.
- Feldhusen, J. “Educating Gifted and Talented Youth for High-Level Expertise and Creative Achievement”. *Educational Research Journal* 20, 1 (2005): 15–25.
- Heller, K. A. & C. Perleth. “The Munich High Ability Test Battery (MHBT): A Multidimensional, Multi-method Approach”. *Psychology Science Quarterly* 50 2 (2008): 173–188.
- Hooegeven, L., J. G. Van Hell, & L. Verhoeven. “Teacher Attitudes Toward Academic Acceleration and Accelerated Students in the Netherlands”. *Journal for the Education of the Gifted* 29, 1 (2005): 30–59.

Marija Jovanović

IDENTIFYING GIFTED STUDENTS AS A PREREQUISITE FOR SUCCESS AND A CHALLENGE OF CONTEMPORARY TEACHING

Summary

As a phenomenon, giftedness is a significant educational and socio-logical issue of modern society. The foundational planning, programming and implementation of the individualized teaching that encourages and develops giftedness is the timely, efficient and quality way to identify giftedness. This paper presents the results of research on how to identify giftedness which was carried out on a sample of 104 primary and secondary school teachers who had a direct or indirect experience with gifted students during their professional work. The results of the research show that: activity and interest of students in class, as well as the cognitive and creative abilities and school achievement of students are the main factors which the identification

of giftedness is based on. Differences in the ways of identifying gifted students with regards to the variable of the scientific field of teachers and the educational level of the school have not been established, which confirms the domination of the existing ways of identifying giftedness and indicates the need to improve the existing practice in terms of helping and supporting teachers to use other ways to identify giftedness in students.

Key words: giftedness, identifying giftedness, ways of identification, teachers, practice.

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Faculty of Philosophy, University of Niš

Vol. IV, Number 3

Niš, (2018)

Published by

Faculty of Philosophy

University of Niš

Niš, Ćirila i Metodija 2

Publisher

Natalija Jovanović, full profesor, Dean

Proofreading

Marija Šapić

Journal cover

Darko Jovanović

Page break

Darko Jovanović

Format

16 x 25 cm

Print

SCERO PRINT

Print run

150

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Година IV, број 3

Ниш, (2018)

Издавач

Филозофски факултет
Универзитета у Нишу
Ниш, Тирила и Методија 2

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектура / коректура

Марија Шапић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Дарко Јовановић

Формат

16 x 25 cm

Штампа

SCERO PRINT

Тираж

150 примерака

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

Издавачки центар
Филозофског факултета
Универзитета у Нишу

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3+ 94

БАЛКАНСКЕ синтезе : часопис за друштвена питања, културу и регионални развој =
Balkan synthesis : journal for social issues, culture and regional development /
главни и одговорни уредник Љубиша Митровић.
- Год. 4, бр. 3 (2014)- . - Ниш (Ћирила и Методија 2) : Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2018 - (Ниш : Scero print). - 24cm

Три пута годишње
ISSN 2406-1190 = Балканске синтезе
COBISS.SR-ID 210639116